

**OVER DE ROL
IN
BIBLIODRAMA**

H. Andriessen
met medewerking van
M. Nolet en N. Derksen

BIBLIODRAMA

Werkgroep voor Opleiding en Spiritualiteit

1996

OVER DE ROL

IN

BIBLIODRAMA

Serie teksten ten dienste van
het leiden en spelen van bibliodrama

1: Over de rol in bibliodrama

H. Andriessen
met medewerking van
M. Nolet en N. Derksen

BIBLIODRAMA

**Werkgroep voor Opleiding en Spiritualiteit
1996**

Besteladres:

De heer N. Derksen

Scheurkamp 49

7231 EB WARNSVELD

of

Pastoraal Centrum Utrecht - West Gelderland

Amersfoortseweg 10

3705 GJ ZEIST

(030) 6931425

Inhoudsopgave

I.	OVER DE ROL IN BIBLIODRAMA	
1.	INLEIDING	5
2.	OVER ROLLEN	7
	2.1 Het woord	7
	2.2 Rol en persoon	8
	2.3 Ontwikkeling van het persoonsbegrip	10
	2.4 Rol	11
3.	ROL EN POSITIE	21
4.	ROL EN PERSOON	25
	4.1 Het hart	25
	4.2 De stroom van ervaren	26
	4.3 Innerlijk ervaren en rolkeuze	32
5.	BIBLIODRAMA ALS SPEL	43
6.	BESLUIT	47

II. DRIE TEKSTEN

naar aanleiding van het verschijnen van het boek van Herman Andriessen, Nico Derksen en Maria Nolet 'Is Hij nu in ons midden of niet?', Kok, Kampen 1995.

1. Is Hij nu in ons midden of niet? 51

Toespraak bij de presentatie van het gelijknamige boek op zaterdag 18 maart 1995, Stiltecentrum Hoog Catharijne, door Panc Beentjes, hoogleraar voor de exegese van het Oude Testament aan de Katholieke Universiteit van Utrecht

2. BIBLIODRAMA 54

Bijbelse spiritualiteit aan het werk door Huub Welzen, docent voor de exegese van het Nieuwe Testament aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen

3. SPELENDERWIJS KERK WORDEN 60

Parochieopbouw kan alleen gedragen worden door het levende geloof van mensen door Gérard Martens, coördinator voor vorming van vrijwilligers, aartsbisdom Utrecht

1. INLEIDING

Bibliodrama is rollenspel. Wie er aan deelneemt, begeeft zich in een rol en zoekt door deze rol contact met anderen die ook aan het tekst-spel deelnemen. De praktijk van het bibliodrama en ook van de opleiding zoals die in ons model wordt uitgevoerd, laat telkens weer zien hoe belangrijk het is dat deze rol echt wordt opgenomen en ook tijdens het spel niet uit het oog wordt verloren.

Zeer dikwijls blijkt dat een drama niet 'op diepte' komt omdat de rollen onvoldoende, te gemakkelijk, zonder echt contact met de innerlijke ervaring worden opgenomen. Wanneer we spreken van 'op diepte komen' bedoelen we twee dingen. In de eerste plaats dat de persoon in kwestie werkelijk door de rol wordt 'geraakt'. In de tweede plaats dat de religieuze zin van het bijbelverhaal in het drama en in de rol tot zijn recht komt.

Het woord 'raken' is hier heel verhelderend. Oorspronkelijk komt het van 'ergens geraken' - 'bereiken'. Wanneer we niet door de rol worden geraakt, bereikt de rol ons ook niet; eigenlijk blijven we er buiten. Ook het woord 'recht' in 'tot zijn recht komen' is in dit verband interessant. Het duidt oorspronkelijk op 'de goede richting geven'; in het Duitse 'richtig' is dit nog duidelijk te horen. Hier betekent het dat bij een gebrekkige rolopname de religieuze zin van het verhaal ons niet de goede richting kan geven, ons niet kan leiden.

In dit boekje wordt de betekenis van het opnemen van een rol in bibliodrama uitdrukkelijk aan de orde gesteld. We grijpen daarbij terug op wat daarover al eerder is gezegd in de oorspronkelijke uitgave van het boek waarin ons model is beschreven, vooral hoofdstuk 7. We vullen dit aan met latere bevindingen.

2. OVER ROLLEN

2.1 Het woord

Bibliodrama is rollenspel. Het woord 'rol' is ouder dan men op het eerste gezicht zou menen. Het komt al voor in de veertiende eeuw en men houdt het erop dat het verband houdt met het Latijnse 'rotulus' of 'rotula', dat 'klein wiel' betekent. Later wordt daarmee een schriftrol aangeduid, een oorkonde die opgerold werd bewaard. Vandaar is de overgang naar toneelspelers die hun 'rol' tijdens het stuk in de hand hielden en dan de rol afrolden omdat ze alleen dat stuk nodig hadden, dat ze nu wilden lezen, begrijpelijk. In Amsterdam wordt er in toneelkringen voor het eerst in 1598 van 'rol' gesproken. De overstap naar de 'rol' in het leven, ligt dan voor de hand. William Shakespeare spreekt overigens in een van zijn stukken al over de verschillende rollen die mensen in het leven te spelen hebben. Hij vergelijkt ons bestaan met een toneel: we betreden het wanneer we geboren worden en verlaten het ook weer wanneer wij 'in de lucht' achter de coulissen verdwijnen.

Onze taal kent de uitdrukking 'de rollen omkeren'. Ook deze slaat terug op het toneel; het is een speels wisselen van de rol zoals dat door toneelspelers in die tijd wel werd gepraktiseerd. Naar het gewone leven overgebracht, betekent de uitdrukking dat de onderlinge verhouding tussen mensen zo wordt veranderd dat de een in plaats van de ander treedt: het kind wordt grijsaard; de koning knecht. Dit is precies wat in ons bibliodrama gebeurt. Wanneer daar bijvoorbeeld de rol van David wordt gekozen, treedt de betreffende persoon in de plaats van David; hij wisselt van rol. Daardoor treedt zij in het verhaal dat over David in de Schrift is genoteerd. Bij het werk van de co-pastor treden dergelijke rolomkeringen en rolwisselingen regelmatig op.

De verwijzing naar het toneel, naar dramatisch handelen in een alsof-situatie is dus in het woord 'rol' al van oudsher meegegeven.

2.2 Rol en persoon

In het toneel en ook in bibliodrama gaat het steeds om de verhouding tussen de persoon die de rol opneemt en de rol zelf. In 'Bibliodrama en pastoraat' is al opgemerkt dat niet alle bakkers hun rol op dezelfde wijze vervullen; hetzelfde geldt voor de Farizeeën of voor de zieken in een bibliodrama. Elk mens geeft aan zijn rolgedrag een eigen cachet, op grond van zijn opvattingen, zijn geaardheid en zijn levensgeschiedenis. Dit drukt zich heel concreet uit in de manier waarop de rol wordt uitgevoerd. Dit betekent dat de rol die door iemand wordt opgenomen, altijd óók iets van zijn persoon openbaart (zoals nog blijken zal, verbergt de rol evenzeer iets van de persoon).

Wanneer we dit zo zeggen, duiden we eigenlijk iets aan dat precies het tegenovergestelde is van wat oorspronkelijk met 'persona' wordt bedoeld. De 'persona' was namelijk een masker. Het drukte de belangrijkste eigenschappen en functies uit die de rol kenmerkten welke door een speler werd opgenomen. Ze kenmerkten juist niet degene die het masker droeg. Het had als functie hem de plaats te doen innemen van de vorst, de godheid, de slaaf die hij wilde vertegenwoordigen. Maar de belangrijke werking van het masker was dat degene die het droeg een geweldige mogelijkheid kreeg om zich te vereenzelvigen met wat het masker vertegenwoordigde. In het Afrika-museum zijn nog veel maskers te zien die in rituele dansen door Afrikaanse mensen werden gebruikt om de godheid aanwezig te brengen op wie de dans betrekking had. 'Persona' was het masker waardoorheen ('per') de stem klonk ('sonare') van degene die de betreffende rol op zich nam. Maar daarmee klonk ook de stem van de macht die door het masker werd vertegenwoordigd. Het masker had dus drie functies: de toeschouwers wisten waar ze met de betreffende speler of speelster aan toe waren; de speler zelf trad door het dragen van het masker als persoon terug en kreeg daardoor de gelegenheid om - zichzelf als het ware verbergend - des te sprekender en gedurfter in zijn of haar rol naar voren te komen; de macht die door het masker werd aangeduid, kwam in het samenspel tussen masker en speler of speelster aanwezig. Uiteraard werkte dit terug op de toeschouwers. Enerzijds namen zij afstand van

de concrete mens die de speler was; anderzijds werden ze juist door de wijze waarop hij zijn rol vertolkte in de imaginaire wereld van het drama persoonlijk betrokken.

In bepaalde modellen van bibliodrama wordt er nog steeds met maskers gewerkt. In het boek van Wams en Faller wordt beschreven hoe er naar aanleiding van het verhaal van Bartimeus (Marcus 10, 46-52) een maskerspel wordt voorbereid. Een van de deelnemers heeft een tekening gemaakt met meerdere maskerachtige gezichten; op de plaats van de ogen vertoonden deze onderscheiden symbolen. Deze symbolen drukten verschillende manieren van blind-zijn uit die in haar leven 'een rol gespeeld hadden'. Met dit gegeven als uitgangspunt werden de maskers gemaakt. Terwijl nu de aanwezigen hun eigen masker dragen, spreken zij daarbij hun eigen 'verhaal-tekst' uit. Een voorbeeld:

Bartimeus is een zwarte blinde in een blankenland. De blanken betalen hun aalmoezen omdat dit aan hen religieus verlichting geeft. De blanke koning van het land heeft een dochter die niet helemaal blank is. Ze is 'grijs'. Op bevel van haar vader moet ze daarom een sluier dragen. Bovendien heeft haar vader haar 'over-ogen' opgedrukt (grote ogen die op de echte ogen werden gelegd); daarmee moet ze de dingen zien zoals haar vader die ziet. Alleen 's-nachts kan ze met haar eigen ogen zien. Nu ontstaat er een liefdesverhouding tussen de blinde en de prinses. 's-Nachts gaat ze naar hem toe, onder de brug.

Op een dag komt er een genezer wiens komst is aangekondigd... (p. 68)

We horen hier - 'doorheen het masker' - duidelijk een heel persoonlijk levensverhaal klinken. Blijkens het vervolg wil het zich op Jezus concentreren. Oorspronkelijk verbergt het masker dus de persoon maar de zin hiervan is dat juist de persoon zelf, maar nu in zijn of haar rol, des te beter tot uitdrukking kan komen. We hebben hier een eerste aanduiding waar het in bibliodrama over gaat, wanneer wij de nadruk leggen op het 'wortelen' in de rol: op de verhouding van rol en persoon.

2.3 Ontwikkeling van het persoonsbegrip

De idee van de individuele persoon(lijkheid) heeft zich pas geleidelijk aan ontwikkeld. Voor de Grieken bestond de individuele persoon nauwelijks. Alleen de vrije burger had echt rechten; de rest telde eigenlijk niet mee. De Romeinen benaderden hun gelijken vooral binnen hun maatschappelijke rol en positie. Bedrog was eigenlijk geen probleem mits het maar juridisch verantwoord was; in het recht waren rol en positie doorslaggevend. Het is pas onder de invloed van het christendom dat in de westerse Middeleeuwen de erkenning ontstaat van ieder mens als een individu met een persoonlijke, eeuwige bestemming. Wel werd dat in die tijd nog betrekkelijk collectief verstaan, dat wil zeggen: concreet werd er gedacht en geleefd binnen grote maatschappelijke groepen of standen ('ordines'). Dit betekent dat de maatschappelijke rol en ook de rechten die mensen hadden en die daaruit voortvloeiden, sterk op de voorgrond stonden. Wanneer de Middeleeuwen naar hun hoogtepunt groeien, wordt er veel meer nadruk gelegd op de individuele persoon zelf. In de Renaissance breekt dan het besef van de (grote) individuele persoonlijkheid sterk door. Nog later ontstaat het echte individualisme. (Gurjewitsch)

We noteren deze dingen omdat we ze in bibliodrama bij tijd en wijle allemaal zien opduiken.

Er zijn spelen waarin enkele deelnemers of deelnemsters het spel goeddeels bepalen en anderen het gevoel geven niet echt mee te tellen; het spel heeft dan één centrum waarin enkele mensen ageren en het gevaar is groot dat de rest toekijkt en niet echt deelneemt. Ook komt het voor dat mensen in hun spel louter en alleen een rol vertegenwoordigen: ze zijn alleen maar 'Farizeeër' of 'zieke' of 'engel' of 'God'; van een eigen, persoonlijke beleving wordt nauwelijks iets of niets zichtbaar. Zoiets maakt de interactie erg moeilijk; initiatieven om er 'doorheen te komen' lopen stuk. Ook komt het voor dat mensen die een overeenkomstige rol hebben zich als een collectief gaan gedragen: de broers van Jozef, de leerlingen, het volk. Zij hebben dan wel een eigen inbreng maar ageren toch zo dat hun gemeenschappelijke rol overweegt; ze trekken samen op, sluiten met elkaar een verbond, nemen een gemeenschappelijk

initiatief. Meestal gebeurt er dan pas echt iets wezenlijks wanneer een van hen zich uit dit collectief losmaakt en contact krijgt met wat hij of zij werkelijk als deze persoon ervaart. De eigenlijke reden van al deze verschijnselen zien we in het feit dat het gedrag niet of onvoldoende voortkomt uit de *persoonlijke* ervaringsstroom. In de nabespreking wordt veel daarvan meestal ook duidelijk. Mensen spreken dan niet meer in termen van hun rol of van 'wij', maar beginnen hun uitspraken met 'ik'. In Israël staat de individuele persoon hoog aangeschreven: daar moet recht worden gedaan zonder aanzien des persoons. (Dt. 1, 17) Ook God zelf doet dat. (Dt. 16, 19) Jezus doet het in zijn leer (Mt. 22, 16) op het spoor van zijn Vader. (1 Petrus 1, 17) God blaast iedere mens zijn eigen levensadem in; deze is zelfs in al wat bestaat. (Wijsheid 12, 1) Jezus werkt op dit punt heel individualiserend zoals uit vele teksten blijkt. In bibliodrama worden zulke teksten veelvuldig gespeeld; de hoofdrol (het individu) krijgt hier dan dikwijls ook veel aandacht; rond hem of haar concentreert zich het drama in heel wat spelen.

Er zijn vele andere voorbeelden. Toch blijft het waar dat de echte thematisering van ieder mens als centrum van vrijheid en verantwoordelijkheid, als 'iemand' met een eigen levenszin en bestemming, een verworvenheid is van de westerse cultuur. Ongetwijfeld speelt het geloof dat God personaal is hierin een zeer belangrijke rol: "*De dingen ontstaan op Gods bevel, de persoon uit zijn oproep ('Anruf')*", merkt Guardini op. Kortom: de mens is 'heilig' want 'van God'. Bibliodrama komt tot zijn hoogtepunt wanneer mensen in deze zin als persoon in hun rol gaan optreden. Dit brengt ons naar ons eigenlijke thema: de verhouding tussen rol en persoon in bibliodrama. We gaan daartoe eerst dieper in op de idee van de rol.

2.4 Rol

2.4.1 Levensrollen

Bij een rol gaat het om een imaginaire handelings- en belevingsgestalte die we min of meer bewust op ons nemen. Iemand valt dus nooit samen met de rol die hij op zich neemt: er is altijd een rest, een 'meer' dat in deze bepaalde rol niet kan

worden uitgedrukt. In bibliodrama worden zulke handelings- en belevingsgestalten ontleend aan de tekst die voor het drama wordt gekozen. De eerste stappen in ons model zijn er uitdrukkelijk op gericht dit rol-besef op te roepen om tot een echte rolkeuze te kunnen komen. 'Echt' betekent hier: een keuze die zoveel mogelijk beantwoordt aan wat op dit moment in ons als rol-oriëntatie leeft. Maar rollen zijn niet specifiek voor theater en bibliodrama. Ze komen in het leven veelvuldig voor: levensrollen. Het zijn de vele rollen die we in ons dagelijks leven in steeds wisselende situaties op ons moeten nemen om menselijk verkeer mogelijk te maken. Aanvankelijk eigenen we ons deze rollen toe zonder daar weet van te hebben. Later nemen kinderen - in een ernstig spel - allerlei rollen op zich. Ze ontleen die aan hun omgeving, vooral aan mensen met wie zij zich sterk identificeren en kunnen er uren en dagen in leven. Het kan je op een zaterdagmiddag in de stad overkomen dat je - naast de kinderwagen die door mama wordt gereden - een klein meisje ziet lopen, ook met een kinderwagentje waarin een grote pop die weer een klein popje in - ongetwijfeld! - haar armen heeft. Daar gebeurt aan levensrollen heel wat. Later nemen we de rol van bijvoorbeeld schoolkind op ons. In het begin is dat even wennen maar het wordt al gauw 'gewoon'. Pascal legt uit dat gewoonte komt van 'wonen', dat waaraan wij zo gewend zijn en waar we zo vertrouwd mee raakten dat we erin 'wonen', het een 'ge-woon-te' wordt. De rol is dan weer 'onbewust'; we hebben er geen uitdrukkelijk weet meer van. Totdat er in de klas iets heel bijzonders gebeurt; dan vallen kinderen 'uit hun rol'.

Het voorbeeld is kenmerkend voor alle levensrollen: wanneer een nieuwe rol moet worden aangeleerd moeten we ons daar een tijdlang uitdrukkelijk op toeleggen; dan gaan we erin wonen en wordt de rol ons zo vertrouwd dat hij 'eigen' is geworden. Bij alle belangrijke omslagpunten in de levensloop doen zich rol-veranderingen voor. Naargelang taken en opdrachten in de loop van het leven veranderen, veranderen ook onze rollen en wijzigt zich het accent dat we in de keuze van rollen maken; het zwaartepunt verandert in de loop van het leven.

Voor bibliodrama vallen hier twee dingen uit te leren. Het eerste is dat 'aan bibliodrama meedoen' óók geleerd moet

worden. Pas wanneer dit is gebeurd, kunnen wij in de gekozen rollen gaan 'wonen'. Dit laatste gebeurt in bibliodrama niet zo gemakkelijk omdat we regelmatig andere rollen kiezen. Het betekent dat we in ieder drama er steeds weer 'in' moeten komen. Soms kiezen we de 'verkeerde rol' en het komt ook voor dat er tijdens het spel van rol wordt gewisseld. In deze context betekent dit dat de rol niet beantwoordt aan ons 'leven'; we kunnen er ons zelf niet in uitdrukken. Het tweede is dat juist wanneer in onze rol-uitvoering tijdens het bibliodrama 'levens'-patronen in dit rolgedrag doorkomen (script; rol-gewoonten), we daar meestal snel opmerkzaam op worden gemaakt. Want in bibliodrama gaat het er juist om dat we onze persoon in onze rol naar voren laten komen. In het dagelijks leven waarin we met anderen in vele gewoonten verwickeld zijn, gebeurt dit pas wanneer ons rolgedrag de ander stoort. In allerlei relatieproblemen is de ontdekking dat men te zeer uit een rol leefde en communiceerde of/en de ander te veel vanuit een (veronderstelde) rol benaderde, de sleutel tot een meer authentiek rolgedrag.

Hiermee komt een belangrijk aspect van de rol naar voren: we worden *verantwoordelijk* gehouden voor ons rolgedrag en wel als persoon. Wanneer het stoort, worden we er juist als persoon door anderen op aangesproken. Bij de ernstige rollen die kinderen spelen valt al op met hoeveel verantwoordelijkheidsgevoel zij daarbij hun rolgedrag afstemmen op wat 'hoort'. Een manier om in samenlevingen de volwassenheidsfase praktisch te omschrijven, bestaat hierin dat mensen op hun rolgedrag worden aangesproken en verantwoordelijk worden gehouden: als burger, als werkneemster, als reiziger of als pastoraal werkster. Dit laat zich zonder meer op de rollen in bibliodrama overdragen. Vandaar dat in ons model het eigen initiatief een belangrijke rol speelt. De leiding van een bibliodrama bestaat goeddeels in het feit dat degene die leidt, ons houdt aan de rol die we op ons hebben genomen. Hij of zij helpt deze te expliciteren, gaat met ons na hoever onze verantwoordelijkheid nú reikt, onderzoekt of we iets werkelijk willen of niet, stelt aan de orde waar we het erbij laten zitten en laat bij dat alles de verantwoordelijkheid bij onszelf. Kortom, we worden gehouden aan de keuze die wij maakten. Onze identificatie met een rol kan daarbij

ook te ver gaan (over-identificatie); we vereenzelvigen ons dan zozeer met de opgenomen rol dat ons 'ik' er als het ware door wordt 'bezet'. Eigenlijk handelen we dan niet meer zelf maar de rol neemt het handelen van ons over; hij neemt ons mee. Dit is iets anders dan puur *rolgedrag*. In dit laatste ben ik zelf juist niet aanwezig, blijf ik verborgen 'achter' mijn rol. Bij over-identificatie 'ga ik in mijn rol op'. Dit kan in het dagelijks leven tot zeer gevaarlijke situaties leiden: Jihal Amir identificeert zich zo sterk met zijn rol als 'redder van Israël' dat hij de moord op Yitzhak Rabin beschouwt als een 'bevel van God'. In het bibliodrama kan over-identificatie deelnemers en deelnemers zo sterk in hun rol meenemen dat hun 'ik' geheel op de achtergrond raakt. Men is niet meer in contact met de anderen, ook niet meer met zichzelf: men is veeleer de idee geworden die door de rol wordt vertegenwoordigd.

Samenvattend kunnen we nu zeggen dat er vier manieren zijn waarop wij met onze rol in bibliodrama kunnen omgaan, namelijk

1. Louter rolgedrag: het ik is in de rol niet aanwezig; blijft er eigenlijk buiten; er vinden 'spelletjes' plaats.
2. Louter innerlijke identificatie met de rol; de rol wordt hier zeer intensief beleefd maar uit zich niet in spelgedrag en communicatief handelen (innerlijke deelname).
3. Het 'ik' is in de rol echt aanwezig; de rol wordt op een persoonlijke manier geïnterpreteerd en ook in rolgedrag en communicatief handelen uitgedrukt ('rollenspel').
4. Over-identificatie met de rol; de idee waar de rol voor staat, neemt de overhand; de persoon treedt op de achtergrond; communicatie ermee wordt moeilijk of is onmogelijk (over-identificatie).

2.4.2 Godsdienstige rollen

Ook ten aanzien van God nemen wij in ons leven rollen op. Omgekeerd plaatsen wij ook God in zijn relatie tot ons en in de geschiedenis die Hij met ons onderneemt, in een bepaalde rol. Het is een zeer belangrijke (en moeilijke) ervaring in het kinderleven dat God niet aan de rol beantwoordt die wij Hem als kind hadden toegekend: Hij blijkt geen droom- en wensvervuller; Hij 'laat' toch allerlei kwaad 'gebeuren'; Hij houdt zich

niet aan zijn woord (d.i. aan de rol die wij hem hebben toegekend). Dat dit niet alleen voor kinderen een probleem vormt, komen wij in het pastoraat welhaast dagelijks tegen. In bibliodrama komt het opvallend dikwijls voor dat - wanneer de rol van God in het spel door iemand wordt opgenomen - deze persoon alle vragen, problemen en eventuele agressies, kortom alle roltoeschrijvingen op zich krijgt afgevuurd die in de groep leven (het is dan ook raadzaam goed aan te voelen hoe met deze problemen en vragen om te gaan; wie de rol van God op zich neemt, loopt groot gevaar in dit rolgedrag die voorstelling van God tot uitdrukking te brengen die hij of zij zichzelf van de Eeuwige heeft gemaakt; het is maar de vraag of dat de 'rol' is die Deze Zelf in de tekst 'speelt'). De rol die we ten opzichte van God op ons nemen, drukt zich uit in wat we kunnen noemen 'onze persoonlijke spiritualiteit'. Spiritualiteit kan heel goed in termen van rolgedrag en roltoekenning worden beschreven.

Het is Sundèn geweest die deze idee (van sociaal-psychologische oorsprong) op godsdienstig terrein grondig heeft uitgewerkt. Binnen dit perspectief omschrijft hij godsdienst als een 'aanbod van rollen'. In het bibliodrama wordt dit methodisch en zeer concreet toegepast: de tekst wordt beschouwd als een 'aanbod van rollen'. De keuze van een rol maakt het daar mogelijk om met mensen in andere rollen een relatie aan te gaan; ook met de - eventueel in het drama feitelijk afwezige - rol van God. Het is voor de opvatting van Sundèn zelfs essentieel dat wanneer iemand in de context van de bijbel een mensenrol opneemt en deze tot gedragsmodel wordt, ook de Godsrol beslissend wordt door de manier waarop de dingen worden waargenomen. (p. 17) Bij psalmen en andere gebeden is dit evident. De betreffende rol "gaat in de persoonlijkheid van de betreffende persoon in". (p. 17) De rol is het "belangrijkste referentiekader" om op ervaringen te anticiperen. (p. 9) 'Gedragsmodel' en 'referentiekader' doelen daarbij op verschillende dingen. Is de rol louter gedragsmodel dan zien we in bibliodrama een niet doorleefd spel. Wat we dan zien, zijn de 'gebaren' die bij de rol horen. Maar wanneer de rol tot een werkelijk referentiekader wordt, dan is hij een bron van echte waarneming en ervaring. Dit leidt dan ook tot het echte drama.

Voor de praktijk van bibliodrama worden hier enkele zeer belangrijke dingen gezegd:

1. Wil er echte ervaring ontstaan, dan moet de rol in de persoonlijkheid ingaan. Er dient met andere woorden een echte identificatie op te treden. Dit betekent dat wij ons vereenzelvigen met de rol en haar niet alleen tot voorbeeld nemen van uiterlijk gedrag; ons 'zelf' raakt daarin betrokken.
2. Omdat de rollen afkomstig zijn uit een concreet verhaal, zijn ze zelf ook concreet. Hoe concreter ik mij een rol eigen maak, des te concreter wordt ook mijn waarneming van de situatie en des te concreter wordt ook mijn ervaring.
En dat betekent dan dat ook het gedrag in het drama concreter, genuanceerder en gericht zal worden naargelang de rol concreter, genuanceerder en gericht is. Over het algemeen missen objecten (steen, water, regenboog, wolken, zon) deze concreetheid. En dikwijls vormen ze dan ook als rol een slechts geringe (of zelfs verwarrende) bijdrage aan het drama. Echte vereenzelving is hier ons inziens problematisch.
3. Een rol gaat niet zo maar in in onze persoonlijkheid. De voorbeelden die Sundèn geeft, betreffen alle levensrollen. Ze gaan over mensen in wier leven het godsdienstige een zeer belangrijke rol speelde. Bij een crisis in hun leven doen zich bij hen dan ook alle problemen voor die wij bij de beschrijving van de levensrol kort hebben aangeduid. Een geloofscrisis kan binnen dit perspectief als een rolcrisis worden beschreven. Maar in bibliodrama gaat het meestal niet over zulke levensrollen. De rol wordt voor enkele uren opgenomen en dan ook weer afgelegd. Dit vraagt in de eerste plaats dat men zich er werkelijk op toelegt, zichzelf innerlijk mobiliseert. In de tweede plaats is men daarbij ook op anderen aangewezen. Zijn die er niet 'in' dan wordt het ook voor mij moeilijk. Bibliodrama voltrekt zich in een imaginaire wereld die door de aanwezigen gezamenlijk wordt opgeroepen. De ruimte-indeling is hiervoor zeer ondersteunend maar toch niet voldoende. Het gaat om innerlijke deelname. In de beschrijving van ons model wordt daar weinig aandacht aan besteed. In andere modellen worden

dikwijls stappen ondernomen om dit proces te bevorderen. Daartegenover staat dat *de eerste stappen in ons model er uitdrukkelijk op zijn gericht de rol in onze persoonlijkheid te doen ingaan*. Maar dit moet dan natuurlijk wel worden gepraktiseerd. Bij een ongeoefende groep is het van belang *daar bij elke stap de aandacht op te vestigen*.

2.4.3 De rol theologisch gezien

Wanneer Schöttler deze kwestie aansnijdt, geeft hij aan zijn artikel de titel mee 'Op weg naar het vijfde Evangelie'. Hij citeert Bonhoeffer die tegen het einde van de jaren dertig noteerde: *"De grootste nood van de pastor komt uit zijn theologie. Hij weet alles wat een mens over zonde en vergeving weten kan. Hij weet wat het ware geloof is en zegt dat zó lang totdat hij niet meer in het geloof maar in het denken over het geloof existeert... Het weten onthult zijn demonische macht. Het drijft iemand steeds verder in een feitelijk ongeloof. We hebben dan geen geloofservaring meer. Onze enige ervaring wordt die van het nadenken over het geloof"*.

In bibliodrama ziet Schöttler een weg om uit deze doodlopende straat te komen. In een directe aansluiting met ons model komt hij dan te spreken over het werk van Von Balthasar dat de titel draagt 'Theodramatik'. Deze theoloog baseert zijn werk op de metafoor dat de wereld een theater is waarin God de Vader die de auteur is van het stuk, de mensen rollen aanbiedt. Elk mens heeft zijn rol voor God te spelen. Het is een dramatisch gebeuren omdat het tot onze opgave behoort al levende uit te vinden wie en wat wij in dit levensspel hebben te zijn. Christus vormt daarbij de centrale rol, 'de rol zonder meer'. Van Hem en van de wijze waarop Hij zijn rol vervulde, hangt onze rolopdracht innerlijk af. Dit is begrijpelijk omdat in Christus' rolvervulling definitieve waarheid over de zin van het wereldtheater duidelijk werd. In de visie van deze theoloog wordt de 'rol van Christus' in het eigen leven van de mensen die aan het werelddrama deelnemen, verder uitgewerkt. Wat door Sundèn meer sociaal-psychologisch is uitgedrukt, verschijnt hier in een theologisch licht:

1. De rol die ik op mij neem, geeft toegang tot de rol die mij door de 'auteur God' in het wereldtheater is toebedeeld. Uiteraard is die rol niet compleet voorgegeven. Hij vraagt in mijn leven om een eigen interpretatie en een verdere invulling (zoals dat ook in het gewone theater het geval is). Het komt erop neer dat de rol in het bibliodrama het voertuig wordt om te raken aan de levenswaarheid die door mij moet worden gedáán. De Heilige Geest is daarbij naar de opvatting van genoemde theoloog, de 'souffleur'. Dit sluit onmiddellijk aan op Jezus' uitspraak bij Johannes: *"Wie de waarheid doet, komt tot het licht omdat zijn werken openbaar worden. Want ze zijn (dan) in God gedaan"*. Niet héél onze levenswaarheid komt in bibliodrama aan het licht. Bewust schrijven we: 'we raken eraan'. In iedere echte rol licht iets van deze waarheid op. Wat dan in het drama oplicht, kan richtinggevend worden voor het vervolg van het leven. Gebeurt dat, dan schrijven wij in onze levensrollen 'de Schrift verder'. De bibliodrama-rol wordt dan in de levensrollen uitgewerkt. In het bibliodrama kan het om niet meer gaan dan een moment-waarheid. Maar deze heeft wel een verleden en een toekomst.
2. Theologisch gezien stelt iedere rol die wij in een bibliodrama opnemen ons voor de vraag: Hoe kan ik nú, hierin, in deze rol, een weg vinden naar 'Heil'? 'Heil' is een wat abstract woord met veel dimensies, o.a. 'veilige thuiskomst' - 'bevrijding' - 'beschouwing' - 'behoedenis' - 'weg naar veiligheid' - 'zekerheid' - 'garantie' - 'gezondheid' - 'welzijn' - 'het beter maken' - 'dankbetuiging' - 'het honorarium van de dokter'. Dit zijn alle aspecten (inclusief het laatste!) van gelovig heil die door bibliodrama worden beoogd. Dat wil zeggen die door de 'oor(spronkelijke)-konde' van het geloof aan ons worden verkondigd.
3. Von Balthasar merkt al op dat in het wereldtheater 'rol' en 'ik' niet samenvallen. Het 'ik' is wel in de rol betrokken en "staat er niet onberoerd achter". De auteur geeft al aan dat het er juist om gaat dat dit 'ik' in de rol tot zijn recht komt en zijn lot in de rol meeneemt om dit, zijn lot, in het licht van het geloof tot die (beperkte) vrijheid te maken welke onze beslissingen in het drama en het leven kan bezielen en

ons handelen werkelijk tot het onze kan maken. Ook dit voert naar het thema van de verhouding tussen rol en persoon waarover in het voorafgaande al iets is gezegd, maar die in het vervolg nog uitdrukkelijker moet worden aangeduid.

4. Hier hangt onmiddellijk mee samen dat heel ons verleden door de rol die we gelovig op ons nemen in een nieuw licht kan verschijnen. In bibliodrama gebeurt dit zeer dikwijls. Regelmatig komt het voor dat oude niet verwerkte levensgebeurtenissen of zeer belangrijke levensthema's in de rol naar voren komen. Rollen worden dikwijls zelfs met het oog daarop gekozen. Het gaat er dan niet om zulke gebeurtenissen of thema's als zodanig aan de orde te stellen. Dat is niet het doel van bibliodrama. *Het gaat erom ze in het licht van het geloof op een nieuwe manier aan te zien.*

Bibliodrama stelt - juist vanwege geloofscontext - aan ons de vraag of er geen andere manieren zijn om met het verleden om te gaan dan wij tot nu toe deden. Hier ligt een belangrijk onderscheid met de psychotherapeutische benadering. Ook deze kan zich op een zeer vruchtbare manier bezighouden met een constructievere omgang met ons verleden. Het eigenlijke verschil ligt in de geloofscontext. 'Heil' en 'levenswaarheid' betekenen in die context iets anders als in de psychotherapie. Voor de leiding van bibliodrama is een bewustzijn van dit onderscheid van groot belang. (Vgl. Andriessen/ Derksen/Nolet, 1995, 109-117) Bibliodrama werkt op dit punt op een herziening van het verleden in het licht van het geloof door de gelovige opname van een rol uit het geloofsverhaal. De verantwoordelijkheid voor het eigen rolgedrag dat zich in de eerste rollenspelen van kinderen al laat zien, krijgt hier een heel bijzonder karakter.

5. Op deze manier kan bibliodrama leiden tot het 'vijfde Evangelie'.

De uitdrukking is van Renan. Deze maakte in 1861 een reis naar Palestina. Diep onder de indruk van het landschap daar en van de bijbelse geografie schrijft hij: *"Ik kreeg een vijfde evangelie voor ogen, weliswaar in flarden maar het was nog leesbaar. En nu zag ik door de*

verhalen van Mattheus en van Lucas heen, een bewonderenswaardige menselijke gestalte leven en zich bewegen; niet een abstract wezen dat voor mij nooit vlees en bloed geworden was". Hij doelt op Jezus van Nazareth. Juist de theologische benaderingswijze zoals Schöttler deze uitwerkt, kan ons helpen om datgene wat wij in bibliodrama ervaren, niet te reduceren tot puur subjectieve belevenissen waarin wij onszelf verliezen, onszelf strelen of onszelf kwellen. Het gaat om het inoefenen van de religieuze levensrol in een 'klein theater'. Daarin vindt het appèl van God plaats dat Guardini beslissend acht voor ons begrip van persoon. Het gaat wel degelijk om ons levende ik dat zijn verleden in geloof hernemen en zijn toekomst in geloof ontwerpen wil. Daarom is bibliodrama ook meer dan een beter verstaan van de tekst omdat er nu ervaring aan te pas zou komen, zoals Martin stelt. (1985)

Nota:

In de theologie/spiritualiteit van Von Balthasar staat de persoon van Jezus Christus zeer centraal. Er zijn andere varianten mogelijk. Van iedereen die aan bibliodrama deelneemt, kan niet worden verwacht dat zij of hij deze christocentrische spiritualiteit deelt. Aan het beginsel doet dit niets af. Daarbij komt dat in bibliodrama dikwijls teksten worden gespeeld waarin Christus of de Messias niet voorkomt. Bibliodrama is erop gericht om - aan de hand van de tekst - de eigen spiritualiteit zoveel mogelijk naar voren te halen en verder te expliciteren, althans in ons model.

3. ROL EN POSITIE

De rol is meer dan een individuele aangelegenheid. Dit niet alleen omdat er in elk drama meerdere rollen zijn maar ook omdat aan iedere rol een positie beantwoordt. Ook in de levensrollen is dit zo. De bakker is geen boer, maar ze hebben elkaar wel nodig; in de trein zijn vele reizigers en deze hebben allen een eigen interpretatie van hun rol; maar hun positie is dezelfde, namelijk reiziger. Elke levensrol brengt een eigen taak mee maar omdat deze taak een publieke aangelegenheid is en zeer bepaalde materiële, ruimtelijke, economische, financiële en instrumentele eisen stelt, kunnen de 'rollen' zich niet beperken tot het uitoefenen van alleen hun taak. Ze staan op velerlei manieren en dikwijls indirect met elkaar in verband, nemen met heel hun 'uitrusting' ten opzichte van elkaar een bepaalde positie in. Met vele andere rollen vormen ze door deze posities een groot maatschappelijk systeem; elk individu binnen zijn beroepsgroep; elke beroepsgroep ten overstaan van andere beroepsgroepen enz.. De 'plaats' die zij ten opzichte van elkaar innemen en die hun samenwerking (en tegenwerking!) mogelijk maakt, noemen wij positie.

In bibliodrama komt dit m.m. evenzo voor. Elke tekst heeft *hoofd-posities* en *rand-posities*. Analyse van teksten maakt steeds meer duidelijk dat iedere rol een bepaalde positie inneemt ten opzichte van de andere. In de tekst over de onrechtvaardige rechter en de weduwe (Lucas 18. 1-8) komt een groot aantal personen voor: Jezus, de leerlingen, de rechter, God, de clientèle van de rechter, de weduwe, haar vijand, de Heer, de uitverkorenen, de Mensenzoon. Deze personen staan niet willekeurig ten opzichte van elkaar ('*tekst-positie*'). Tekstanalyse dient o.a. daartoe om vast te stellen hoe deze posities precies zijn. Verschil van opvatting blijft daarbij mogelijk. Maar wanneer de ruimte wordt ingedeeld moet men toch tot één interpretatie komen. Juist het aangeven van de positie der verschillende rollen in de ruimte maakt de ruimte-indeling tot een belangrijke spelvoorwaarde: welke rol komt in het centrum, welke polariteit wordt aan de hand van posities opgeroepen, wat blijft meer marginaal, hoe groot of klein zijn de afstanden? enz.. Wanneer

dan bij de rollenronde een centrale rol blijkt te ontbreken, ontstaat er - zoals bekend - altijd een bijzondere situatie.

Het boeiende van bibliodrama is dat daarmee lang niet alles is gebeurd. Ook objecten die in de tekst worden genoemd - zelfs werkwoorden komen voor! - spelen in de positionering een rol: het water, het graf, de eik, het gebed. Dikwijls zijn ze voor het spelverloop beslissend en ook dat is nog vóór-werk. Want het is niet te voorspellen of de gekozen rollen met hun tekstpositie ook werkelijk die functie gaan uitoefenen die ze in de tekst hebben. Menigmaal wordt een blatend schaap uit de kudde belangrijker dan de herder uit de tekst. Het krijgt dan in het spel een centrale positie ('*dynamische positie*' of '*spel-positie*'), die eigenlijk zó niet in de tekst ligt. In ons model wisselen de centrale posities voortdurend naargelang bepaalde rollen - welke dan ook - een ingrijpende invloed uitoefenen. *Aan de hand hiervan kan een drama dan in scènes worden ingedeeld.*

De rol is met andere woorden voor het spelverloop niet beslissend (tekstrol); het hangt er zeer van af welke positie een rol in het spel gaat innemen. Opvallend is daarbij dat de tekstpositie van een hoofdrol zeer dikwijls door een ander wordt waargenomen. We zeggen dan: 'Eigenlijk was deze leerling Jezus' of 'De satan was eigenlijk aanwezig in de rol van de engel'; enz.. Schöttler legt er in zijn betoog de nadruk op dat de relaties die mensen in hun rollen tijdens een bibliodrama met elkaar aangaan, gelóvige relaties zijn. Binnen zijn theologische visie is dit ook juist. Voor de posities geldt hetzelfde. Zoals de bakker, de minister en de treinconducteur een maatschappelijke positie én relatie hebben, zo nemen ook degenen die aan het drama deelnemen, een gelovige positie en relatie in binnen een stukje heilsgeschiedenis. De ruimte-indeling krijgt hierdoor evenzeer een theologisch karakter. Hij kan een werkelijke vindplaats worden van theologie. Terecht schrijft de auteur: "*Zo kan bibliodrama de deelnemers en deelnemers helpen hun eigen levensrol in de ontmoeting van hun levensgeschiedenis met de hele wijde van de Heilsgeschiedenis te vinden.*" Dit geldt ook voor de positie die iemand in zijn levensrol en in de heilsgeschiedenis inneemt. Dit laatste is daarom zo belangrijk omdat een positie zich gemakkelijker naar het dagelijks leven laat

overbrengen dan een rol: de rol van Zacheüs kun je niet zo makkelijk meenemen in je rol als bakker, vader of verkoopster. Maar de positie die je in het drama inneemt, kan zeer veel zeggen over de positie die je ook in het dagelijks leven zou kunnen innemen. Er zijn mensen die 'vanaf de rand' veel invloed hebben op het gebeuren in het drama. Er zijn er ook die - ofschoon ze een centrale tekstpositie innemen - in het drama nauwelijks echte invloed hebben (dynamische positie). Vele andere voorbeelden zijn mogelijk: dominerende, afhankelijke, initiatiefrijke, afwachtende, bemiddelende, steunende, remmende, communicatieve posities enz..

4.1 Het hart

De vertaling van de rol van Zacheüs kun je niet zo makkelijk meenemen in je rol als bakker, vader of verkoopster. Maar de positie die je in het drama inneemt, kan zeer veel zeggen over de positie die je ook in het dagelijks leven zou kunnen innemen. Er zijn mensen die 'vanaf de rand' veel invloed hebben op het gebeuren in het drama. Er zijn er ook die - ofschoon ze een centrale tekstpositie innemen - in het drama nauwelijks echte invloed hebben (dynamische positie). Vele andere voorbeelden zijn mogelijk: dominerende, afhankelijke, initiatiefrijke, afwachtende, bemiddelende, steunende, remmende, communicatieve posities enz..

4. ROL EN PERSOON

Er is al opgemerkt dat het in bibliodrama uiteindelijk gaat om de persoon in zijn of haar rol. Bij persoon denken we daarbij aan Guardini's aanduiding: de persoon ontstaat uit de oproep die God aan hem of haar doet. Maar daarmee is niet alles gezegd. Guardini geeft een christelijk-antropologische omschrijving. Deze heeft verdere concretisering nodig. Maar het is van groot belang om zijn opvatting wel als achtergrond te houden. Hij ligt in de lijn van wat we bij Schöttler vonden uit het gedachtegoed van Von Balthasar.

4.1 Het hart

De verbinding tussen rol en persoon komt (doorgaans) niet meteen tot stand. Een bibliodrama wordt aangekondigd. Alles is dan nog open. Maar ook dan zijn mensen al in een innerlijke situatie. Doorgaans zijn we ons die niet bewust, maar niemand komt als een onbeschreven blad naar een bibliodrama. Wanneer de tekst voor het eerst wordt gelezen, zijn we - daar gaan we nu even van uit - aandachtig en betrokken. Het is dan waarschijnlijk dat we tijdens de lezing door iets in de tekst worden 'geraakt'. Onze innerlijke situatie wordt daardoor gewijzigd. Is dit niet het geval dan 'doet' de tekst ons niets; we blijven 'onbewogen'. Wanneer iets ons raakt, betekent dat dat wij worden 'aangedaan'; 'ergens' worden we 'beroerd'; we raken 'geëngageerd'. Wanneer dit bij de eerste lezing niet het geval is, kan het zich tijdens het verloop van de volgende stappen voordoen. Dit eerste 'geraakt worden' is doorgaans het begin van het proces van rolkeuze. Dit hoeft nog niet precies omschrijfbaar te zijn. Het is heel goed mogelijk dat het beluisteren van de tekst ons in een bepaalde stemming brengt: weerstandigheid, instemming, melancholie, verlangen. Het kan herinneringen in ons oproepen, associaties wekken, een gevoel van hulpeloosheid geven. In bijbelse termen gaat het hier over ons 'hart'. (Vgl. Derksen/Andriessen 1985, 89 e.v.) 'Hart' staat daar voor het centrum van de dingen en van de mens. Het Hebreeuwse bewustzijn drukt zich sterk uit in termen van subjectiviteit. Het is veel minder objectiverend dan het onze en

werkt met het geheel van wat wij zijn of van wat op ons inwerkt. Het splitst de dingen in ons en buiten ons veel minder in categorieën op.

Voor ons is van belang dat 'hart' slaat op ons innerlijk leven, op de doorleefde staat van ons bewustzijn, op aandacht, betrokkenheid en op denken als de vrucht daarvan; ook op wat dan aan herinnering in ons wakker wordt en op wat we dan zelf willen, verlangen, begeren. Guardini werkt dit nader uit. Hij spreekt - niet toevallig - over 'het innerlijke drama': in herinnering en bewustzijn voltrekt zich het over en weer van het ik, dat niet alleen is maar zichzelf in zichzelf 'ontmoet'.(p. 40) Het religieuze vormt de dimensie bij uitstek waar dit drama zich afspeelt, de spanning tussen wat wij uit eigen beweging willen en dat waartoe God ons oproept. Die spanning verdwijnt pas in de ervaring dat juist datgene wat ons eigenlijk aangaat, samenvalt met datgene wat in die oproep op ons toekomt. Het is dit drama dat zich in het hart voltrekt. Want het hart staat voor het centrum waarin al onze impulsen het geestelijke in ons ontmoeten. Vanuit deze geestelijke instelling en ervaring wordt alles wat in ons opkomt en leeft tot innerlijkheid.(p. 54) Het is van groot belang deze dingen in het oog te houden wanneer het er om gaat geleidelijk aan een rol te kiezen en om het uitdrukken daarvan in de ruimtelijke beweging en in de interactie met de anderen. Voor bibliodrama is het een uitgangspunt. Maar zoals in het dagelijks leven dit dikwijls uit het oog wordt verloren, zo ook in bibliodrama. Vandaar dat dit een van de thema's is dat in nagesprek en verdere uitwerking met zeer veel vrucht kan worden opgenomen.

Toch is de idee van het 'hart' nog te algemeen om concreet te zien wat er gebeurt, wanneer wij er toe komen een rol op ons te nemen. Wat we er in ieder geval van moeten overhouden, is de centrale idee: 'Word ik door de tekst in mijn hart geraakt?'.

4.2 De stroom van ervaren

De tekst die wordt gelezen, het zoeken van de rollen, de tekstbespreking en de herhaling van de tekst treffen ons niet 'blanco' aan. Er ligt in ons al een hele wereld opgeslagen. We heb-

ben daar niet bewust weet van maar hij is wel de moedergrond, de 'mater-ia', die mede bepaalt hoe wij in een bepaalde omgeving handelen, hoe deze er uit ziet, hoe wij er op reageren enz.. Augustinus is een van de eersten die dit scherp heeft doorzien. Hij beschrijft het verschijnsel - ofschoon hij andere woorden gebruikt - in zijn autobiografie. Het is een van de dingen die hij bij het schrijven daarvan met verbazing ontdekt. Hij zegt o.a.: *"De tijd is niet leeg. Hij rolt niet zonder gevolgen door heel onze zintuiglijkheid. Integendeel, hij verricht in ons een opvallend werk: hij kwam en ging voorbij van dag tot dag en in zijn komen en gaan griftte hij bij mij achtereenvolgens allerlei verwachtingen en herinneringen in, dingen waarover ik aanvankelijk heel bedroefd was, werden langzamerhand dragelijk, maar niettemin volgden er weer andere dingen die van nieuw verdriet de reden werden."*(Confessiones IV, 8) Augustinus spreekt hier over de 'herinnering'. Hij bedoelt dan niet een daad van bewuste herinnering. Hij bedoelt een 'opslag', een 'bezinsel' in ons dat wij meedragen. Het gaat hem om het geheel van doorleefde tijd die op een geheimzinnige wijze in ons is achtergebleven en die ik in een daad van herinnering kan terugroepen. Dit is precies wat in de moderne psychologie 'stroom van ervaren' wordt genoemd. Het is - in een andere terminologie - wat wij onze 'historische actie- en reactiebasis' noemen; het is het 'materiaal' dat wij aan het leven hebben opgedaan en dat op een manier in ons wordt bewaard die voor ons ondoorgrondelijk is. Al dit materiaal vormt een in ons altijd alerte maar verborgen bereidheid om op een heel bepaalde manier met dingen en mensen in contact te treden. We hebben daar zelf niet volledig beschikking over. Om er iets mee te kunnen doen zijn we op concrete situaties aangewezen. Maar zodra er een 'correspondentie' (Peperzak) ontstaat tussen iets wat in ons op die manier voort bestaat en iets in de omgeving, springt er een vonk over. Wat in ons als een nog niet bestemd en gericht 'ervaren' aanwezig was, wordt opnieuw levend - 'de tijden zijn niet leeg' - en leidt in deze ontmoeting met datgene wat buiten ons is tot een 'concrete ervaring'. Deze heeft iets van het 'objectieve' buiten ons maar ontleent zijn kracht, zijn diepte en zijn werking evenzeer aan datgene wat al in ons was. We zouden krankzinnig worden wanneer dit voort-

durend met alles wat in ons opgeslagen ligt, het geval was. De factoren waarom het bij sommige appels uit de buitenwereld wel gebeurt en bij andere niet, zijn bij lange na niet doorgrond. Maar zeker is dat de volgende er een rol in spelen:

- *De situatie* waarin we op het moment verkeren. Deze moet dan niet worden beschouwd als een loutere 'omstandigheid' maar als een samenhangend geheel van dingen die voor ons op dit moment van betekenis zijn. In een opleiding voor bibliodrama bijvoorbeeld behoort het opleidingsdoel tot die situatie. Het is een belangrijk punt van 'correspondentie'. Deelnemers en deelnemers zeggen dan ook bepaalde ervaringen juist met het oog op hun opleiding in een bibliodrama te willen meemaken; om die reden kiezen zij een rol. Ervaringen die in een rol al eerder zijn opgetreden, zeker wanneer ze verder zijn doorgesproken, worden in opleidingsituaties graag herhaald. Het verlangen er verder mee te werken behoort dan tot de situatie van waaruit een bepaalde rol opnieuw wordt gekozen.
- *De persoonlijke beweegredenen* waarom iemand aan een drama deelneemt. Deze blijken zeer uiteenlopend. In een bibliodrama-opleiding hebben cursisten heel persoonlijke aandachtspunten en leerdoelstellingen. Hun spirituele ontwikkeling en hun toelg op thema's die voor hen van belang zijn, spelen daarin dikwijls mee. Vergelijking hoe zijzelf en hoe anderen met hun rollen omgaan, kan een belangrijk punt van correspondentie worden. Een voorafgaande meditatie kan aandachtspunten opgeleverd hebben op grond waarvan bepaalde rollen onmiddellijk in het oog springen. Tijdens spiritualiteitsdagen waarin aan bibliodrama wordt gedaan, spelen weer heel andere belangen.
- *De correspondentie* tussen een tekst of een tekstdeel en het eigen verleden vormt dikwijls een belangrijke reden waarom een tekst, een rol of een woord 'raakt'. In veel bibliodrama's worden - binnen de sfeer van het geloof oude wonden geopend en dieper geheeld; oude positieve situaties of beslissingen uit de levensloop kunnen opnieuw in een tekst

worden gehoord. Fallner merkt op: "Wanneer de tekst de persoonlijkheid op een dieper niveau aanraakt, dan komt het niet onmiddellijk en in een snel tempo tot een inzicht in of het bewustzijn van deze existentiële conflictgebieden. De aanraking laat zich dikwijls voelen en uitdrukken als afweer of als een blokkade of als een zich afsluiten ten overstaan van de andere deelnemers en deelnemers (...). De tekst heeft een functie als die van de therapeut. Hij raakt met zijn energie dikwijls de dieper liggende krenkingen, twijfels, wanhoop en hoop. Maar de tekst heeft ook geneeskracht. Hij wijst een weg en maakt opmerkzaam op nieuwe levenskansen. Hij troost en bemoedigt om aan het eigen perspectief in het hier en nu iets te gaan doen". (1994, 115) De auteur zegt dit in verband met het groepsgebeuren maar het geldt ook voor iedere deelnemer of deelnemer persoonlijk.

- *De 'staat'* waarin iemand op het ogenblik op de geestelijke weg verkeert, raakt heel gemakkelijk het corresponderend gedeelte in de tekst. Iemand die op dit moment in de 'staat van stilte' verkeert, zal heel gemakkelijk worden geraakt door die rollen in de tekst die daaraan corresponderen. Analyses van een reeks drama's hebben ons duidelijk gemaakt dat eigenlijk alle thema's van de geestelijke weg zoals die in de literatuur beschreven is door zo'n reeks drama's die eenzelfde verhaal betreffen, worden aangeraakt. (Nolet/Andriessen, 1996)
- *De positie* die iemand in het dagelijks leven, in de groep of ten opzichte van de leiding inneemt, kan de bron worden van belangrijke correspondenties met de tekst. Zo kan bijvoorbeeld in het drama over de 'goede vader en de verloren zoon' de problematiek van kinderen die het huis verlaten, aanleiding zijn om zeer bepaalde rollen te kiezen. Allerlei rollen en posities die wij in de samenleving, in ons gezin en in de kerk innemen, kunnen aanleiding worden tot een corresponderende rolkeuze: vader, moeder, dochter, pastor, raadgever, financier, pelgrim enz..

- Als laatste punt vermelden we het gegeven dat de *grote thema's van ons menselijke en gelovige bestaan* in het Heilige Verhaal voorkomen. Het is bij uitstek een vol- en breed-menselijk verhaal. De ene mens is voor bepaalde thema's meer gevoelig dan voor andere. Mannen voelen vaak met bepaalde thema's meer correspondentie dan vrouwen en omgekeerd. Ook wanneer het over dezelfde persoon gaat, is deze op het ene moment van haar of zijn leven voor een bepaald thema meer gevoelig dan op een ander moment. Het woord 'gevoelig' is hier welsprekend: juist op de gevoelige plek worden we in de stroom van ons ervaren 'geraakt'. 'Gevoelig' betekent hier dat een bepaald thema - bijvoorbeeld het zoon-zijn, het dochter-zijn, het lopen van risico enz. - op dit moment wel in ons leeft maar wij daar geen weet van hebben. Het overeenkomende thema in de tekst raakt dit in ons levende, maar door ons niet geweten punt. Dit leidt dan mede tot het kiezen van een rol.

Nota 1.

In de samenvatting van 2.4.1 zijn er vier manieren genoemd waarop in bibliodrama met de rol kan worden omgegaan. Deze worden door het bovenstaande meer begrijpelijk.

- In het loutere rolgedrag ontbreekt eigenlijk de stroom van ervaren, waarover het hier gaat. Het 'ik', dat wil zeggen onze 'opslag' van persoonlijke herinneringen, speelt niet mee. Daardoor komt er voor ons ook niets nieuws tot stand. Er treedt geen ervaring op.
- Bij de louter innerlijke identificatie is het ervaren volop werkzaam. Maar het blijft bij een innerlijk gebeuren. Op het spel van de anderen en de interactie met hen geeft het geen uitdrukkelijke invloed.
- Wanneer het ik in de rol aanwezig is, wordt het innerlijk ervaren in de rol uitgedrukt. Mensen doen dan werkelijk nieuwe ervaringen op en reiken ook aan de anderen nieuwe ervaringsmogelijkheden aan.
- Bij de overidentificatie met de rol neemt het innerlijk ervaren geheel en al de overhand. De persoon die speelt wordt eigenlijk de rol. Het ik, de opslag van persoonlijke ervaring, komt er nauwelijks in voor. Voor anderen

is dit zeer moeilijk om er mee om te gaan omdat ze de persoon in kwestie eigenlijk niet tegenkomen.

Nota 2.

Wanneer wij zeggen dat het er in bibliodrama om gaat het eigen levensverhaal met het Grote Verhaal te verbinden, kan dat ook worden uitgedrukt in termen van 'stroom van ervaren' en 'ervaring'. De stroom van ervaren staat dan voor onze levensstroom die nog naamloos in ons werkt; ervaring staat dan voor de verbinding van iets uit deze stroom met de rol die afkomstig is uit het Grote Verhaal. De rol wordt het 'kanaal' waardoor het ervaren stroomt en dit wordt daardoor omgezet in een persoonlijke rol-ervaring. Deze is werkelijk nieuw. Het nieuwe wordt ontleend aan de rol uit het Grote Verhaal, aan de positie ten opzichte van andere rollen en aan de interactie. Deze ervaring is tegelijkertijd werkelijk 'eigen': hij wortelt immers in de stroom van ervaren die voor leven kenmerkend is.

Nota 3.

Als laatste noemen we het verschijnsel van de identificatie zelf. Identificatie betekent hier dat ik zelf een verbinding aanga met de rol die ik heb gekozen en met het ervaren dat in mij werkt. "*Een aanraking tussen de tekst en de mensen in de groep is existentieel. Dit getroffen-zijn bewerkt bij hen afzonderlijk principiële, diepgaande vragen: Wie ben ik? - Ben ik aanvaard? Heeft mijn leven perspectief? Waar vertrouw ik op? Voor wie beteken ik iets? Deze vragen over de eigen identiteit worden nu levend. Identiteitsvragen en verlangen om ergens bij te horen hebben een lange geschiedenis vol vreugdevolle en pijnlijke gevoelens. De manier waarop iemand zich in sociaal opzicht aantreft en het besef daarvan in de correspondentie met een tekst, vormt een deel van de concrete ervaring in het hier en nu.*" (Warns/Fallner 1994, 114) Het citaat maakt er opmerkelijk op dat 'haken' ook kan gaan over iets negatiefs. Het Grote Verhaal kan ons raken juist in componenten van de levensstroom die wij afwijzen of ten aanzien waarvan wij heel omzichtig zijn. Dit uit zich dan in afwending, weerstand, het juist niet-

kiezen van een rol enz.. Het gevolg kan zijn dat juist dat thema in een andere rol toch aan de orde komt en vraagt om te worden uitgewerkt.

In het voorafgaande is gezegd dat wij over ons ervaren geen vrije beschikking hebben; dat wil niet zeggen dat we er niets mee kunnen doen. Ik kan niet willekeurig beslissen of mijn rol tot werkelijke ervaring leidt, maar ik kan wel 'een houding aannemen' die me ontvankelijk maakt. Bovendien kan ik werkelijk aandacht geven aan mijn ervaren ('luisteren naar zichzelf'), aan de tekst in zijn geheel en aan de betekenis van mijn rol. Concentratie op deze dingen is zeer wel mogelijk. In de meditatie doet men niets anders. Maar daarmee is niet gegarandeerd dat de ervaring ook ontstaat. Het blijft geschenk.

4.3 Innerlijk ervaren en rolkeuze

We komen nu aan het thema waar deze hele uiteenzetting naar toe geschreven is. Het zal intussen duidelijk zijn geworden dat het de keuze van de rol is, die aan het begin staat van het hele authentieke rol-handelen dat in bibliodrama plaats vindt. Wanneer deze keuze op een oppervlakkige manier plaats vindt en niet wortelt in de stroom van ervaren die wij in het spel meebrengen, kan er geen echte verbinding tussen rol en persoon tot stand komen. Ook de religieuze componenten in mijn levensstroom, worden niet aangesproken. Authentiek gedrag kan niet echt tot stand komen. Ik heb de anderen geen echte ervaring aan te bieden. Echte beweging vindt niet plaats. De rol uit het Grote Verhaal wordt onvoldoende levend. De eigen persoon wordt onvoldoende in het Grote Verhaal betrokken. Beide verhalen worden niet echt met elkaar verbonden. Het Geheim dat voor zijn werking in ons op tekst én ervaring is aangewezen, licht niet op.

Het moment van - of liever: de weg naar - de rolkeuze is voor het welslagen van een drama dus buitengewoon belangrijk. Vandaar dat er extra aandacht aan wordt besteed.

4.3.1 Contact met de rol

Het eerste contact tussen ons en de rol kan tot stand komen tijdens de *lezing van de tekst*. Deze staat in ons model voorop. Het contact ontstaat op het moment dat ik tijdens de lezing door iets uit de tekst wordt 'geraakt'. Iets uit de tekst 'slaat dan in' in de nog naamloze, onbenoemde stroom van mijn ervaren. Het hoeft hier niet al meteen een kant en klare rol te zijn. Het hoeft zelfs niet eens een bepaald woord te zijn. Het kan gaan om iets heel vaags, iets atmosferisch, een nog ongearmiculeerd gevoel dat bij het horen van de tekst in mij 'opkomt': iets van vrede, verontrusting, weerstand, verlangen.

Het is daarbij van groot belang dat de tekst gehoord wordt. Guardini besteedt hier uitgebreid aandacht aan. Hij beschrijft de situatie dat mensen in de liturgie tijdens het voorlezen van de heilige teksten zelf een boek meenemen om mee te lezen. Ze willen het heel goed doen, de heilige tekst zo nauwkeurig mogelijk opnemen, maar het is een vreemde situatie! *"Daar staat de lezer, hij verricht de dienst die vroeger uitsluitend aan de diaken was voorbehouden, hij spreekt de heilige woorden uit; de gelovigen zijn rond om hem maar... lezen mee. Is dat een toonbeeld van een echt geestelijk gebeuren? Evident niet. Hier is iets gestoord. Het feestelijke voorlezen verlangt toch dat er wordt geluisterd, niet dat er meegelezen wordt (...)* Aan dit onnatuurlijke gebeuren is onze boek-opvoeding schuld. Zij heeft het onheil aangericht dat mensen lezen waar ze zouden moeten luisteren. Daardoor is het sprookje gestorven en heeft het dichten zijn eigenlijke kracht verloren; want al die schone, wijze, innige, geestelijke woorden willen gehoord, niet gelezen worden." (Besinnung vor der Feier der Heiligen Messe, Mainz z.j., 33-34; het gaat hier uiteraard niet over slechthorenden)

Het contact met de tekst komt met andere woorden tot stand op het moment dat iets er uit mij iets 'doet', 'beweegt', 'in de stroom van mijn ervaren ingaat'. Het belang er van is duidelijk: alleen op die manier kunnen in het latere spel echte 'ik-boodschappen' worden gegeven en ontvangen. Het is dus zaak hierop heel opmerkzaam te zijn. Dikwijls is de ervaring heel bescheiden en subtiel; hij moet dan in het vervolg van het proces zorgvuldig worden behoed. Maar het is ook mogelijk dat het horen van de tekst tot een werkelijke inslag leidt; vanaf dat

moment weet iemand dan heel zeker: dit is mijn rol. Weer een andere keer blijft het heel vaag en 'weet ik het nog niet'. Ten slotte is het ook mogelijk dat er 'helemaal niets gebeurt': mijn stroom van ervaren wordt dan op geen enkel punt aangeraakt.

Wat er aan contact ontstond, is uitgangspunt voor het vervolg van de weg naar een definitieve rolkeuze.

Bij het nagaan *welke rollen* in de tekst voorkomen, ontstaat dikwijls de neiging om zoveel mogelijk rollen uit de tekst op te sommen. Dit gebeurt vooral wanneer de tekst wordt meegelezen en niet uitsluitend gehoord. Het is van belang om in het oog te houden dat de groep dan vooral inhoudelijk bezig is en niet van de *ervaring* van de tekst uitgaat. De vraag 'Welke rollen hebben wij gehoord?' heeft betrekking op het laatste; de vraag 'Welke rollen staan in de tekst?' richt zich op het eerste. De vraag 'Welke rollen hebben we ervaren?' zou in veel gevallen beduidend kortere lijsten op de flap brengen. De zin van het gebeuren is dat vooral die rollen, die op *dit moment* in *déze* groep op de aanwezigen een appèl doen, naar voren komen. Het gaat om een 'ervarings-exegese'. Hetzelfde geldt voor de *bespreking van de tekst*. Niet voor niets wordt er als inleiding gevraagd: 'Wat valt ons op in het verhaal?', dat is: 'Wat wekt onze aandacht?', 'Wat roept het verhaal in ons op?'. Het gaat er om een bezinnende sfeer op te roepen waarbij de innerlijke ervaring die het verhaal oproept, voortdurend door de deelnemers en deelnemers wordt 'geconsulteerd'. Kortom, ook in de bespreking van het verhaal gaat het meer om ervaringsuitspraken dan om inhoudelijke exegese. Uiteindelijk gaat het om de voorbereiding op een drama, een handelingsgebeuren dat uit ervaring voortkomt. De vraag zou ook kunnen luiden: 'Wat roept het verhaal in ons wakker?'

Op deze manier wordt dan de weg naar een definitieve rolkeuze gegaan. Dit kan betekenen dat het eerst-ervaren contact met een rol verder wordt ingekleurd. Het kan ook zijn dat door de bijdragen van anderen met een andere rol contact wordt gemaakt en men de eerste laat vallen. Wie nog geen rol vond, kan er op deze weg een vinden. Er kan ook een innerlijk keuzeprocess ontstaan waarbij men tussen verschillende rollen moet kiezen (de ruimte-indeling krijgt dan menigmaal een beslissende stem).

In het verdere verloop van het drama blijkt in hoeverre de gekozen rol mogelijkheden biedt tot een echte ontplooiing. De 'ziel' daarvan blijft het contact met het innerlijke ervaren zoals het zich onder invloed van de ruimte-indeling, het verhaal, het aanbod van de anderen, aanmeldt. Met de eigen doorleefde rol als uitgangspunt wordt uit dat alles een selectie gemaakt die het innerlijke beleven en het gedrag verder leidt. In het spel gaat het om *deze ervaring*, die het handelen leidt. Op het verhelderen van deze ervaring zijn de interventies van de leiding respectvol gericht.

4.3.2 Dynamiek

Dat er op deze manier echte beweging ontstaat - en niet: praten óver de tekst, discussie, 'rollen'-spel - ligt in de aard van het ervaren zelf. Etymologisch hangt het woord al samen met: beweging - op reis gaan - een land doortrekken (denk aan het Duitse 'fahren'). Het innerlijke ervaren - dat we ons als zodanig zelden bewust maken - wordt niet voor niets met een stroom vergeleken. Het draagt en stuwt al ons spreken, voelen en handelen in de mate dat deze authentiek zijn. Het is hier niet de plaats om de theorie ervan uiteen te zetten. Een voorbeeld moge volstaan om duidelijk te maken hoe juist door het contact met deze 'stroom', het drama een innerlijke dynamiek gaat vertonen die de aanwezigen 'meeneemt'.

De hele theorie komt samen in de vraag van de bibliodrama-leidster: 'Voel je beweging?' Doorgaans volgt er dan een stilte. De vraag kan ook - en dan preciezer - luiden: 'Waar voel je beweging?' Het antwoord is eventueel: 'In mijn buik' - 'In mijn linker schouder' - 'In mijn knieën' - 'In mijn hoofd'. Doorgaans volgt er dan een aansporing *deze beweging te volgen*.

Het voorbeeld duidt op twee dingen. In de eerste plaats is echte ervaring blijkbaar *lichamelijk*. Hij wordt 'ergens in ons gevoeld'. In de tweede plaats is hij blijkbaar *dynamisch*, dit is: hij zet ons lichamelijk aan tot beweging, brengt ons tot handelen. Dit 'handelen' kan natuurlijk ook bestaan in 'op de plaats rust maken', 'in jezelf inkeren'; met andere woorden: het kan ook gaan om een beweging die zich niet tot anderen in de ruimte

richt maar om een beweging die ons ertoe aanzet dit juist na te laten. Deze laatste situatie is natuurlijk zeer onderscheiden van die waarin er geen ervaring optreedt en er geen impuls tot bewegen is. De belangrijkste conclusie is dat juist deze aandacht voor echte ervaring een absolute voorwaarde is om tot authentiek spel te komen. Elders hebben we de toelichting op deze aandacht een vorm van ascese genoemd die inherent is aan bibliodrama. (Nolet/Andriessen, 1996) Dat dit geleidelijk aan geleerd moet worden, spreekt voor zichzelf.

Het is overigens gemakkelijk om bij je zelf na te gaan dat echte ervaring tot beweging aanzet. Wanneer je - tijdens de rollenronde - ondervraagd wordt over je rol-ervaring en de vragen worden goed gesteld, moet je jezelf controleren om niet al meteen tot handelen over te gaan: de ervaring werkt. Het tegenovergestelde gebeurt wanneer je je hebt voorgenomen 'nu eens eindelijk echt te gaan spelen'. Meestal forceer je jezelf dan en na kortere of langere tijd voel je jezelf leeg of belachelijk; er is dan geen ervaren dat werkt. Iets daartussenin gebeurt wanneer de bibliodrama-leider in de rollenronde vragen stelt of interpretaties geeft die niet corresponderen met de eigen rol-ervaring; onmiddellijk ga je er tegen in, je verbetert of verduidelijkt wat het dan wel is.

Nog een laatste punt vraagt onze aandacht bij deze korte bespreking van de dynamiek. Voor ons is de grondpolariteit van *verlangen en angst* een heel belangrijke categorie om de stroom van het ervaren te benaderen. Verlangen en angst worden daarbij niet in de eerste plaats opgevat als concrete gevoelens maar als oriëntaties die een grond-dynamiek van ons bestaan vormen en die in onze concrete ervaringen op allerlei manieren doordringen.

Bestaan zelf is met andere woorden dynamisch; het is *ex-sistere*, *uit-staan*, georiënteerd zijn, op beweging gerichte spanning. Wij zien deze grondbewegingen als de bron van de feitelijke dynamiek die elke echte ervaring kenmerkt. Deze dringt door in de rol die we in het drama opnemen. Ze dringt ook door in alle rol-ervaringen die wij in onze levensrollen opdoen. Wij menen dat - zoals onze levensrollen worden gevoed en voortdurend worden beïnvloed door de spanning tussen verlangen en

angst - ook de rollen die we in bibliodrama op ons nemen door dezelfde existentiële spanning worden gevoed. Voor bibliodrama is dan belangrijk dat ons geloof en de tekst voor deze beweging heel bepalend worden.

Nota.

De Franse auteur Diel draait deze dingen om. Hij gaat er van uit dat de angst onze eigenlijke drijfkracht is. Deze maakt het verlangen naar veiligheid en zekerheid in ons wakker en doet ons ook in die richting handelen. Vanuit dit standpunt exegetiseert hij ook de eerste hoofdstukken van het Heilige Verhaal. Wij delen zowel om psychologische als om theologisch-gelovige redenen dit standpunt niet. Een uitvoerige bespreking van Diels opvattingen en van onze bezwaren daartegen, voert hier te ver. Ons gaat het in dit boekje om een uiteenzetting over de rol binnen ons model van bibliodrama en van de opvatting die daaraan ten grondslag ligt.

4.3.3 Rol en persoon in bibliodrama

We komen nu - ons baserend op al het voorafgaande - tot enkele conclusies aangaande de verbinding van rol en persoon in bibliodrama. Deze verbinding is uiteindelijk het 'voertuig' waarmee de heilzame effecten van bibliodrama over de weg van ervaring worden bereikt. Door de keuze van een rol 'ga ik de tekst binnen'. Warns en Fallner spreken over de *'tekstruimte'*. Zij zien de bijbeltekst als *'ruimte voor het bibliodrama'* (1994, 19) en merken op dat men een ruimte doorgaans niet zo maar kan binnentreden. Ruimte wordt *ervaarbaar* door hem geleidelijk aan in bezit te nemen. De tekst moet worden 'onderzocht' zoals men een ruimte onderzoekt. De een blijft hier hangen, de ander daar. (p. 20)

Maar er komt een moment dat er gezegd moet worden: hier blijf ik staan. Dat is het moment van de rolkeuze. In ons model gebeurt dit letterlijk wanneer na de ruimte-indeling - men zou in aansluiting aan 'tekstruimte' hier van *'speelruimte'* kunnen spreken - de groep zich door de ruimte beweegt en ieder zijn plaats zoekt, inneemt en blijft staan. Op dat moment vindt de definitieve keuze van de rol plaats.

In het licht van het voorafgaande kan daarover nu het volgende worden gezegd:

1. De rol uit het verhaal heeft mij ergens in de stroom van mijn ervaren geraakt. Daardoor werd de rol voor mij een persoonlijke ervaring: *ik ben nu Petrus*. Meer abstract uitgedrukt, betekent dit dat persoon en rol elkaar gevonden hebben. Mijn levensstroom 'raakt' in de rol aan de stroom van de tekst. Ik ga heel concreet de tekst als speelruimte binnen.
2. Het is daarbij niet zo dat - om in een beeld te spreken - twee 'massa's' met elkaar verbonden worden: de massa van mijn innerlijke ervaring en de massa van de tekst die door de rol wordt aangeduid. Er vindt integendeel een zeer gedifferentieerde verbinding plaats tussen 'iets' in de stroom van mijn ervaren en de rol uit de tekst. Tegelijkertijd is deze verbinding nog heel onbepaald. Hij is gedifferentieerd omdat Petrus zoals deze mij in de tekst verschijnt, overeenkomst heeft met iets in mijn levende ervaring: niet Johannes, niet de lamme, niet Jezus, niet iemand uit het volk. Hij is ook nog heel onbestemd omdat ik zelf nog niet weet wat dat 'iets' precies inhoudt en voor mij betekent; waar het raakt aan andere componenten van mijn stroom, waar het misschien toch grote overeenkomst vertoont met Johannes, Jezus, de lamme of iemand uit het volk. Dat kan pas duidelijk worden uit het drama dat volgt, uit de interactie en de beweging die zich met mij en anderen voltrekken. Een ding is zeker, wanneer deze verbinding niet tot stand komt, *kan zich deze interactie niet verder aan ervaring ontwikkelen*. Ik kan dan van alles gaan zeggen of doen, maar *in mijn rol* dit is in *de tekstruimte* beweeg ik mij dan niet; en *dus ook niet in de speelruimte*. Want de speelruimte is in de tekst-ruimte ruimtelijk zichtbaar gemaakt.
3. Vanaf het moment dat deze verbinding is aangegaan, wordt de rol het filter waardoor de stroom van ervaren wordt geleid. Maar het is niet zo dat het 'slechts' een filter is en de levenservaring zelf er niet door zou worden veranderd en omgezet. Dit laatste is wezenlijk. Wanneer een rol wordt gebruikt om de eigen concrete biografie in het spel te her-

halen, is er van *biblio-drama* geen sprake meer. Het kan bijvoorbeeld zijn dat deze Petrus zelf in zijn leven allerlei verlammingen heeft opgelopen. Hij kan daarover aan de lamme bij de Gouden Poort een uitgebreid verhaal gaan vertellen, zijn eigen levensverhaal. Hij kan daarbij, al vertellend, de vroegere ervaringen herbeleven en daarover met de ervaring van de lamme in discussie gaan. Dit is geen bibliodrama meer. De rol van Petrus zoals die in het bijbelse verhaal naar voren komt, is in het spel niet relevant meer. Hij is nog alleen maar een gelegenheid om het eigen verhaal aan de orde te stellen. Bibliodrama begint wanneer de Petrus uit de tekst zoals hij nu door mij wordt verstaan, mijn levensverhaal en mijn spelgedrag *werkelijk beïnvloedt*. Pas dan komt er iets van mijn levensverhaal in doorleefde verbinding met iets uit het Grote Verhaal. Pas dan ook ontstaat er een geloofsgebeuren en kan het Grote Verhaal door de rol van Petrus zijn invloed op mijn levensverhaal doen gelden en zijn helende en veranderende werking uitoefenen. Persoon en rol zijn dan werkelijk met elkaar verbonden in een gelovig perspectief. Deze verbinding resulteert vooral in ik-boodschappen en in een handelen dat werkelijk met mijzelf samenhangt. De gelovige dimensie kan daarbij niet alléén van de gekozen rol komen. Het is met andere woorden niet zo dat mijn stroom van ervaren als het ware wordt 'gedoopt' door de rol uit het Heilige Verhaal. De keuze zelf van de rol is een keuze waarin mijn geloof al een rol speelt. Er gaat heel wat ascese in schuil om op deze manier de loutere behoefte om over zichzelf te praten te overstijgen en het geloofsperspectief in mijn eigen verhaal te vinden of vast te houden. In de stroom van het innerlijke ervaren is ook het bestand aanwezig van alles wat ik aan gelovig/ongelovig weten en gelovige/ongelovige ervaringen heb opgedaan. Op grond daarvan juist neem ik deel aan bibliodrama en niet aan psychodrama of aan een groepsdynamische bijeenkomst. In mijn stroom van ervaren is dit geloof (technisch gezegd 'fides qua': het geloof zoals het in mij leeft) met allerlei andere ervaringen voorwoordelijk verbonden. Vandaar ook dat in de rolkeuze heel concrete gebeurtenissen uit mijn levensverhaal de reden kunnen zijn

dat ik een rol op mij neem en ik mij tegelijkertijd nog in het geheel niet bewust ben van wat daar allemaal mee samenhangt. Dat komt pas aan de orde wanneer het drama zich ontwikkelt.

4. Omgekeerd is het zo dat de Petrus uit het geloofsverhaal niet uitsluitend uit geloof bestaat: hij is een levend mens met een eigen geschiedenis. Om die reden kan mijn menselijke geschiedenis met die van Petrus een verbinding aangaan en is er een zekere wederzijdse herkenning mogelijk. Bij de rol van 'God' of die van dieren, stenen, planten en algemene woorden als 'het' verlangen of 'de' angst is dat al een stuk moeilijker. In het geval van de Godsrol komt daar nog bij dat De Eeuwige zich in het Heilige Verhaal soms op een opvallend menselijke wijze gedraagt: Hij heeft wantrouwen, ondergaat teleurstelling, komt in verzet, daalt af, kijkt, hoopt, straft, vergeeft, leert enz..
5. Bij dat alles blijft staan dat in bibliodrama de rol de deur blijft waardoor wij met ons levens, en geloofsverhaal de speelruimte binnenkomen. *De rol is de persoonlijke speelruimte* waarbinnen de geloofsweg in het drama wordt gegaan. Waar dit uit het oog wordt verloren, komt de zin van bibliodrama niet meer tot zijn recht.

4.3.4 Wat bibliodrama niet is

Uit het bovenstaande trekken we nu enkele praktische gevolgtrekkingen over wat bibliodrama niet is.

1. Bibliodrama is niet: het vertellen van het eigen levensverhaal, of het verder uitspelen en verwerken daarvan. De persoon is hier volop aanwezig maar de rol is een schijnrol. Meestal kunnen de medespelers en -speelsters er weinig mee aanvangen (tenzij ook zij uit hun rol stappen). De aandacht verlegt zich bijna automatisch naar degene die het drama leidt. Deze heeft dan als eerste taak de ander te helpen als persoon in zijn of haar rol terug te komen. Lukt dit niet, dan moet het bibliodramatische werk met deze persoon voorlopig worden afgesloten. Men zou deze situatie kunnen aanduiden als het spelen van het 'levensspel'.

2. Bibliodrama is niet: het bijbelverhaal verder inkleuren. Wij herinneren aan de vier omgangsvormen met de rol die wij in het voorafgaande hebben genoemd.(2.4.1) Bij zo'n inkleuring borduurt een speler vooral door op de positie van de roldrager zoals die in het verhaal is geschetst. De tuinman uit de parabel van de onvruchtbare vijgeboom vertelt dan uitgebreid hoe hij bij de Boerenbond mest heeft gehaald, daar een collega heeft getroffen die een bepaalde mestsoort beter vond, hoe hij de mest op de kruiwagen maar moeilijk naar huis kon krijgen, koffie heeft gedronken en toen eerst maar een borrel is gaan nemen. Of de buurvrouw van Ruth voert een act op waarin op een uitbundige manier en tot grote hilariteit van iedereen wordt verteld hoe moeilijk het was om het buurtfeest voor de nieuw-geborene te organiseren; uitgebreid komt aan de orde hoe *moeilijk* het was om ranja voor de kinderen te krijgen maar hoe dat ten slotte toch is gelukt omdat zij haar man dwong met een ezel naar Jeruzalem te gaan. Het gaat er hier niet om dergelijke -doorgaans heel gezellige - inkleuringen te voorkomen. Maar wanneer iemand in een rol niet verder komt, levert dat doorgaans voor bibliodrama weinig op. Wanneer anderen er op een soortgelijke manier op ingaan, ontstaat een leuk, creatief spel maar een doorleefde religieuze dimensie wordt niet zichtbaar. Men zou hier van 'verhaal-spel' kunnen spreken.
3. Bibliodrama gebeurt ook niet wanneer mensen met elkaar in discussie gaan zonder daarbij hun innerlijke ervaring voortdurend te consulteren. Het gesprek beweegt zich meestal op louter rationeel niveau ook al wordt het heel emotioneel gevoerd. De broers van Jozef kunnen met elkaar uitgebreid overleggen wat zij moeten doen nu zij ontdekt hebben dat de vertegenwoordiger van de Faraó hun eigen broer is. Allerlei inzichten, angsten en mogelijkheden kunnen in deze discussie naar voren komen. Argumenten gaan over en weer, maar een enkele bekentenis als: 'Ik durf Jozef niet onder de ogen te komen' zou in zo'n situatie het niveau van de discussie onmiddellijk naar het existentiële kunnen verplaatsen. Wanneer een ander zich zou vermanen en zou durven zeggen: 'Ik durf mijn zonde niet te

bekennen, het kwaad heeft mij ingehaald' zou hetzelfde gebeuren. Wanneer zulke interventies ook de anderen 'tot bezinning zouden brengen' en ze dienovereenkomstig zouden antwoorden, ontstaat een totaal ander spel. Dergelijke situaties zijn gecompliceerd: er is enerzijds veel leven en 'ervaring', anderzijds lijkt het bibliodrama zelf er niet verder mee te komen. Er wordt intensief op elkaar gereageerd, maar al deze reacties beperken zich tot de actuele betrekkingen tussen de broers; ze wortelen niet in de religieuze zin van de tekst noch in die van de eigen levenservaring. Iemands karakter (bijvoorbeeld hoe men op een kritische situatie reageert, hoe men tracht het eigen inzicht door te trekken, hoe men al of niet gevoelig is voor argumenten) wordt in dergelijke situaties heel goed zichtbaar, maar het gebeuren raakt los van de zin van het verhaal en van de eigen levenszin. Men zou dit kunnen aanduiden als 'situatie-spel' omdat het vooral wordt bepaald door de actuele situatie terwijl het eigen bestaan en de boodschap van het verhaal uit het oog worden verloren.

5. BIBLIODRAMA ALS SPEL

Rollen worden 'gespeeld'. Ze worden niet 'opgelegd' of alleen maar 'gedaan'. Het woord 'spelen' hangt in zijn oorsprong samen met 'genoegen - scherts - strijd - manier van doen - geval.' Maar er zijn ook verwijzingen naar 'dansen', dat als grondbetekeningen o.a. heeft: 'zich vrolijk voorwaarts, zijwaarts en terugwaarts bewegen - eventueel ook in kringvorm.' Het Duitse 'pflegen' en het Engelse 'play' worden ermee in verband gebracht. Het is de moeite waard om al deze woorden in verband te brengen met het rollenspel zoals het in bibliodrama wordt gepraktiseerd.

Het nummer van 'Lebendige Seelsorge' dat vooral aan bibliodrama is gewijd, kreeg als titel mee: 'Aus der Mitte leben'. Grün leidt het in met een korte beschouwing over 'Levenslust'. Hij legt daarin uit dat levenslust niet betekent dat men zichzelf alles gunt. Levenslust ziet niet af van ascese. Het is een kunst waarin men zich kan oefenen. Levenslust ontstaat wanneer ik leer om 'ja' te zeggen tegen mijn eigen leven, zijn sterke en zijn zwakke kanten, zijn grenzen en zijn mogelijkheden, zijn nare en feestelijke ervaringen. Pas wanneer ik me in zo'n houding echt aan iets overgeef, ontstaat levenslust.

We komen hier dicht bij het woord 'spelen' en bij de oorspronkelijke betekenissen daarvan die zojuist zijn aangeduid. Het opnemen en spelen van mijn rol vraagt overgave. Het brengt heel wat oefening en toeleg (ascese) met zich mee. Maar wanneer wij die opbrengen - dat leert de ervaring - wordt het spelen van een rol een bron van levenslust, van herademing en van beaming van het eigen leven zoals het in het bijbelverhaal wordt herkend en 'teruggevonden'; bovendien van beaming van het bijbelverhaal zoals het zich in mijn eigen leven voortzet. Spelen is altijd een vorm van 'doen alsof'. Bij een echte alsof-handeling of een echt alsof-gevoel leef ik in twee werelden: de wereld van mijn eigen persoon die ik niet uit het oog verlies en de wereld die ik in mijn alsof-handelen oproep terwijl die niet feitelijk aanwezig is. Alsof-gedrag wordt altijd gedragen door deze innerlijke spanning: het bestaan in twee werelden tegelijkertijd; in het eigen leven zoals dat zich nu in mij aanmeldt en in het doorleven van de rol zoals die in het

6. BESLUIT

Elke rol 'geeft te denken'. Hij geeft te denken over de eigen spiritualiteit en de ontplooiing daarvan in de levensrol. Meer nog geeft hij te denken omtrent de vraag: 'Wie ben ik nu eigenlijk?' Wanneer deze vraag na het spelen van een rol opduikt, is hij niet abstract. Een abstract antwoord leidt hier ook tot niets. Een mens is niet 'iets'. Hij is persoon. Als zodanig is hij niet in de ruimte zoals een ding in de kast. Hij 'verschijnt', 'komt aanwezig' zoals Buytendijk uitlegt. In zijn opstel maakt hij zeer belangrijke opmerkingen over de betekenis van de rol in de menselijke ontmoeting. Maar het gaat hem vooral om de idee dat in elke ontmoetingssituatie het ondoorgroendelijk geheim van elk mens ook van onszelf, 'aanwezig komt', 'verschijnt'. In elke ontmoeting wordt duidelijk dat we iemand zijn die er nog niet 'is' en dat wij 'nog aan het worden zijn' wat we eigenlijk al zijn. Er is altijd een 'méér', een 'overschot'. We zijn nooit 'af', wórden nog wat we zijn, zĳn wat we nog kunnen worden. Wanneer we deze vraag niet ontgaan, leidt bibliodrama ons - met de anderen - naar het persoonlijke geheim. Dit is ondoorgroendelijk want het is geen 'gegeven'; het is oproep en bestemming. Leven is proberen daaraan te beantwoorden opdat ooit openbaar kan worden wat wij werkelijk zijn.

Bibliodrama is een speelruimte waarin wij dit proberen op een speelse wijze ernst maken. Johannes schrijft: *"Lieve mensen, nu al zijn wij kinderen van God en wat wij zullen zijn, is nog niet verschenen. Maar wij weten dat wanneer Hij zal verschijnen, wij aan Hem gelijk zullen zijn. Want wij zullen Hem zien zoals Hij is."* (1 Joh. 3, 2)

Naast diverse etymologische woordenboeken werden gebruikt:

Andriessen, H./Derksen, N./Nolet, M.

Stem en tegenstem. De ontwikkeling van een model. Werkgroep voor Bibliodrama en Spiritualiteit. Wamsveld 1995.

Balthasar, H.U. von

Theodramatik. (5 delen) Einsiedeln 1973-1983.

Derksen, N./Andriessen, H.

Bibliodrama en Pastoraat. Voorhoeve. Den Haag 1985.

Diel, P.

La Peur et l'angoisse. Payot, Paris 1985.

Diel, P.

Le symbolisme dans la Bible-Payot, Paris 1975.

Douglas, M. (ed.)

New Bible Dictionary. Inter-Varsity Press, Leicester, England 1987.

Gendlin, E.

Experiencing and the creation of meaning. New York 1962

Guardini, R.

Welt und Person. Versuche zum christlichen Lehre vom Menschen. Grünewald, Mainz - Scöningh, Paderborn. 1988 (1939).

Guardini, R.

Die Bekehrung des Aurelius Augustinus, ibidem 1989 (1959).

Gurjewitsch, A.

Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen. VEB Verlag der Kunst, Dresden 1978.

Martin, G.

Das Bibliodrama und sein Text. In: Evangelische Theologie 45 (1985) 515-526.

Nolet, M./Andriessen, H.

'Mijn leven staat heel de dag op het spel'. Kok, Kampen 1996.

Passeleco, G./Poswick, F.

Table pastorale de la bible. Lethielleux, Paris 1987.

Renckens, H.

De bijbel meemaken. Omgangsvormen en proefteksten.
Kok, Kampen 1988.

Sarbin, Th.

Role-theory. In: Handbook of Social Psychology. Addison-
Wesley. Reading-London 1954, P.I, 223-259.

Schöttler, H.G.

Auf dem Wege zum 'Fünften Evangelium'. In: Lebendige
Seelsorge 46 (1995) n.3, 138-143

Schütz, Ch.

Praktisches Lexikon der Spiritualität. Herder. Freiburg-
Basel-Wien 1988.

Warns, E./Fallner, H.

Bibliodrama als Prozess. Lutherverlag, Bielefeld 1994.

Wit, J. de, e.a.

Leve(n)de Liturgie. Gooi en Sticht. Baarn 1995, waarin het
artikel van J. Besemer. Ieder speelt zijn rol; ieder geeft zijn
deel. 56-67.

IS HIJ IN ONS MIDDEN OF NIET?

*Toespraak bij de presentatie van het gelijknamige boek op
zaterdag 18 maart 1995, Stiltecentrum Hoog Catharijne.*

Dames en Heren,

Toen uitgeverij Kok, ongetwijfeld op instigatie van Nico Derksen, mij enige tijd geleden vroeg om een boek ten doop te houden over 'ervaringen met bibliodrama', hoefde ik niet lang na te denken. In de afgelopen jaren heb ik namelijk zelf enkele malen onder leiding van zowel Nico Derksen als van Maria Nolet mogen meedoen aan bibliodrama. En ik kan U uit de grond van mijn hart verzekeren: dat gaat je niet in je koude kleren zitten. Je kunt je nu eenmaal niet samen met anderen in de situatie van een bijbelverhaal begeven en jezelf dan vervolgens buitenspel zetten. Bibliodrama staat of valt dan ook met de bereidheid om aan de gekozen tekst te willen deelnemen, tot vloekens, ja tot huilens toe! Het is op die momenten ook helemaal niet meer belangrijk waar en wanneer of door wie het betreffende bijbelverhaal is geschreven en of alle details van de tekst op de juiste manier zijn overgenomen. Veel belangrijker is op dat moment dat in bibliodrama het verhaal van de Schrift en je eigen levensverhaal zeer hecht met elkaar verbonden worden. Daarin ligt mijns inziens niet alleen de kracht, maar óók de legitimiteit van bibliodrama. (Voor de goede orde: het woord 'drama' wordt hier in zijn oorspronkelijke betekenis gebruikt: 'handeling'.)

Het klinkt misschien wat overdreven, maar ik meen het in alle oprechtheid: tijdens bibliodrama ben ik mij - naast andere zaken - pas goed bewust geworden van wat klassiek 'de inspiratie van de Schrift' heet.

Van oudsher hebben mensen, joodse mensen, joods-christelijke mensen, aangevoeld en uitgesproken dat bepaalde ervaringen die hen overkwamen, die hun pad kruisten, niet verloren mochten gaan. Die ervaringen moesten worden dóórverteld, opgeschreven; en dát inzicht, die intuïtie, zou je volgens mij 'inspiratie' mogen noemen. Daarom hebben die verhalen, die bijbelteksten het altijd uitgehouden en zijn ze - voor wie ze wil toela-

ten - tot op de dag van vandaag springlevend en boordevol geheim. Wie het aandurft om samen met anderen het bijbelverhaal binnen te treden en deelgenoot te worden van het oeroude en tegelijk actuele verhaal, krijgt naar mijn rotsvaste overtuiging deel aan die inspiratie.

Dat wil overigens niet zeggen dat het in bibliodrama altijd rozegeur en maneschijn is. Neen, de Schrift is het leven: gebrokenheid, littekens, angst, onzekerheid. Maar dankzij bibliodrama kunnen dergelijke, vaak onafgewerkte zaken uit ons persoonlijk geloofs- of levensverhaal bespreekbaar worden gemaakt en dus met anderen gedeeld. Daarom kan bibliodrama een vorm van pastoraat, van pastoraal handelen zijn. Pastoraat wil immers bezig zijn met de kernervaringen die het leven tot nu toe hebben beïnvloed en wil deze essentiële ervaringen verder vruchtbaar maken. Doordat je in het bibliodrama niet het verhaal van de Schrift vertelt, maar het Schriftverhaal bent, krijgt die Bijbel een ongekende, een ongehoorde actualiteit en diepgang. Het vraagteken uit de titel van het boek ('Is Hij nu in ons midden of niet?') wordt dan een uitroepteken. Het is geen toeval dat deze vraag - het is een citaat uit Exodus 17, vers 7 - eigenlijk héél de woestijntocht door het gedrag, ja het leven van Israël bepaalt. Die uitvoerige cyclus over de woestijn - ze omvat liefst vier bijbelboeken - is namelijk niet een feitelijk historisch verslag van een logistiek gezien veel te grote groep mensen. Neen, die verhalen zijn voor een groot deel een terugprojectie uit later tijd waarin het volk Israël de cruciale ervaringen uit zijn bestaan helemaal aan het begin, in de opbouwfase, verankert en ze zo als herkenningpunten opricht voor iedereen die ze horen en lezen wil.

Dan kan Mozes in hoofdstuk 3 van jullie boek een 'zij' zijn, een vrouwelijke studentenpastor uit de voormalige DDR die geen energie meer heeft om haar mensen door de verwarring van dat moment heen te loodsen. Wat bibliodrama dan kan verwezenlijken is letterlijk on-geloof-lijk: we stoten niet alleen door naar de kern van ons eigen leven, maar ook naar de kern van Zijn aanwezigheid.

Ik hoop dat dit boek over ervaringen met bibliodrama veel lezers en lezeressen zal ontmoeten. Dat het boek - opzettelijk of onbewust - twaalf hoofdstukken telt, is voor de exegeet in mij natuurlijk een uitstekend symbolisch voorteken. Ik hoop natuurlijk op een groot lezerspubliek, want dit tamelijk onbekende facet van bijbel lezen en bijbel léven, verdient een eigen plaats. Maar eigenlijk wil ik dat het boek mensen nog een stap verder brengt, dat het hen zal enthousiasmeren om zelf bibliodrama te gaan dóen. En u weet: enthousiasme betekent dat de godheid bezit van je neemt. Hij of Zij is dan in ons midden.

Panc Beentjes

BIBLIODRAMA

Bijbelse spiritualiteit aan het werk

Het thema van de laatste viering van de Stichtingsdag van het Universitair Centrum voor Theologie en Pastoraat te Heerlen was *Tussen hoofd en hart*. Een van de sprekers, Drs. M. ter Steeg, deed een opmerkelijke constatering. De vragen over de verhouding tussen de studie van de theologie en gezamenlijk beleefd geloven die momenteel leven onder de huidige theologiestudenten, zijn vergelijkbaar met de vragen die leefden onder de theologie studenten aan het einde van de jaren zestig. Maar de context is duidelijk heel anders. Toen was er de bekommernis om te ontkomen aan de 'horigheid' aan de kerk. Men wilde een theologiestudie die als een zelfstandige wetenschap net als andere rationele wetenschappen te werk gaat met rationeel verifieerbare denkprocessen. Nu is er precies de omgekeerde bekommernis. Het beleven van het geloof, in al zijn verscheidenheid, wordt beschouwd als een voorwaarde om tot een volwaardige beoefening van de theologie te komen. Men kan hieraan tegemoet komen, volgens Mevr. Ter Steeg, door in te gaan op de uitnodiging van de christelijke traditie om ons in te leven in de rollen, in de personen die ons in de Schrift worden voorgehouden. Aan de hand van bijbelverhalen kunnen religieuze rollen worden ingeoeffend. Je vereenzelvigen met de Samaritaanse vrouw, met Maria Magdalena, met Ruth of met de Ethiopiër uit Hand. 8, stelt je in staat te ervaren waar God ook in jouw leven handelt en jou tegemoet komt. Hierna was het natuurlijk geen verrassing meer dat bibliodrama een van de werkvormen was voor de workshops van die dag.

Eigen levensverhaal en het bijbelse verhaal

Bibliodrama is niet zomaar het naspelen van een bijbels verhaal. De rol die men speelt is niet van buitenaf opgelegd. Iedere deelnemer speelt de rol die hij of zij gekozen heeft met zijn eigen persoon: zoals hij nu is en geworden is, met zijn eigen ervaringen, met zijn eigen begaafdheden en met zijn eigen beperktheden. In bibliodrama komt het eigen levensverhaal ter sprake. Daarbij is bibliodrama steeds een momentopname. Ervaringen opgedaan in bibliodrama kunnen alleen maar be-

schouwd worden als enkele op dat moment gerealiseerde mogelijkheden die in de levensverhalen van de deelnemers en in de gespeelde bijbeltekst aanwezig zijn. Niettemin leert de ervaring met bibliodrama dat de deelnemers vergeten aspecten van zichzelf opnieuw ontdekken of soms zelfs tot een nieuwe ervaring van zichzelf komen.

Maar ook het bijbelse verhaal komt aan de orde. Doordat de deelnemers kiezen voor een rol in het bijbelse verhaal engageren ze zich met de bijbelse tekst. Hun levensverhaal en bijbelse verhaal worden in elkaar geweven. Naar twee zijden toe vraagt bibliodrama engagement: naar het bijbelse verhaal en naar het eigen levensverhaal. Doordat een concrete persoon kiest voor een concrete rol in de bijbelse tekst, gaat hij deel uitmaken van het vertelde verhaal en anderzijds wordt de bijbelse tekst de omgeving voor zijn levensverhaal. De keuze van een rol schept een levend contactpunt.

Geloofscommunicatie

Op 18 maart wordt in Utrecht een boek over bibliodrama gepresenteerd van Herman Andriessen, Nico Derksen en Maria Nolet: *Is Hij nu in ons midden of niet?* De auteurs zijn allen leden van de *Bibliodrama Werkgroep voor Opleiding en Spiritualiteit*. De drukproef van dit boek mocht ik lezen. De ondertitel: *Ervaringen met bibliodrama* geeft de inhoud goed weer. De kern van het boek bestaat uit tien spelpassages, steeds volgens hetzelfde stramien opgezet. Eerst wordt de bijbeltekst gepresenteerd. Daarna volgt een belevingstekst, dat wil zeggen een tekst die een van de deelnemers in de mond is gelegd vanuit de beleving van zijn of haar rol, het spelverloop en het nagesprek. Het derde onderdeel bespreekt hoe de betreffende spelpassage heeft geleid tot een nieuw Schriftverstaan. Ten slotte wordt ingegaan op de vraag in hoeverre het nieuwe Schriftverstaan gevolgen heeft voor de geloofspraktijk van alledag. Aan de tien passages gaat een meer theoretisch hoofdstuk vooraf, terwijl het slothoofdstuk onder meer ingaat op communicatie, geloofscontact, zelfverstaan en de manier waarop het goddelijk Geheim zich manifesteert. Zowel de spelpassages zelf als de reflectie erop laten het belang van communicatie en geloofscontact zien. Zich laten aanspreken door wat er in de ander

omgaat en de bereidheid te delen wat er in mijzelf omgaat zijn de voorwaarden voor werkelijk contact met elkaar. Deze voorwaarden gelden ook voor geloofscommunicatie: communicatie over hoe God in ons leven al dan niet aanwezig is. Geloofscommunicatie blijkt uitermate zinvol omdat het mensen in beweging zet en in beweging houdt. Geloof is daarbij niet in een massieve zin te verstaan. Wat gecommuniceerd wordt, is niet de geloofsovertuiging maar de geloofservaring. Steeds bevindt die zich in een spanningsveld tussen geloof en ongelooft. Het is bemoedigend om te lezen en ook in bibliodrama te ervaren hoe ook de communicatie van ongelooft, angst, eenzaamheid, verdriet en ervaringen van Gods afwezigheid dynamiserend werkt en perspectieven biedt.

Eerlijke en open communicatie hierover werkt gemeenschapsopbouwend. Men zou dit het ecclesio-genetische aspect van bibliodrama kunnen noemen. Het is kerk in wording. En daarbinnen is het een vorm van onderling pastoraat. In hun onderlinge contact begeleiden en sterken de deelnemers elkaar in hun gelovige verlangens.

Hoe gaat bibliodrama in zijn werk?

De werkvorm die is ontwikkeld door de *Bibliodrama Werkgroep voor Opleiding en Spiritualiteit*, bestaat globaal uit drie fasen. Eerst is er de voorbereidende fase; daarin wordt de tekst gelezen. Rollen uit de tekst worden geïnventariseerd en de tekst wordt besproken. Zo komt een eerste vorm van contact met de tekst tot stand. De ruimte wordt ingedeeld. De deelnemers kiezen een rol en nemen een plaats in de ruimte in overeenkomstig hun rolkeuze. Door middel van korte gesprekjes met de leider/-ster maken ze kenbaar welke rol ze hebben gekozen. Ze geven daarbij iets aan van hun motivatie voor hun rolkeuze of van hun gevoelens in hun rol.

De tweede fase is het eigenlijke bibliodrama. De technieken die worden gebruikt, zijn die van spel, interactie, dialoog en interview. De deelnemers zijn vrij om binnen de grenzen en mogelijkheden van hun rol impulsen tot interactie en gesprek te volgen. De leider/-ster bewaakt de communicatie, vraagt om verduidelijkingen, geeft terug wat er gebeurt en bewaakt ook de band met het bijbelse verhaal. Een van de belangrijkste

taken van de leiding is om, waar dat kan, de interactie en het gesprek de diepte in te voeren, dat wil zeggen naar het niveau waarop het eigen levensverhaal en de religieuze dimensie daarin ter sprake kunnen komen.

De derde fase is het nagesprek. Uiteraard komt daarin aan de orde wat de deelnemers in het bibliodrama beleefd hebben. Maar men kan ook stil staan bij de vraag welk nieuw Schriftverstaan of zelfverstaan het bibliodrama heeft opgeleverd. Het nagesprek is zo een eerste vorm van reflectie op het gebeurde. Bibliodrama is een intensieve werkvorm. Uit uitlatingen van deelnemers blijkt dat het gebeurde soms nog weken doorwerkt. In de tijd na het bibliodrama staat men stil bij het gebeurde, reflecteert men verder en eigent men zich eventuele aangereikte alternatieven voor denken en handelen toe.

Bibliodrama en exegese

Een belangrijke vraag is hoe bibliodrama zich verhoudt tot de andere benaderingen van de bijbel. Dat is een zeer complexe vraag, omdat er nog al veel te doen is op het gebied van de interpretatie van bijbelse teksten. De vraag wordt dringender omdat de auteurs van het nieuwe boek in eerdere publikaties bibliodrama beschreven hebben als een vorm van exegese.

Een vaak gehanteerd onderscheid voor bijbelbenaderingen is dat tussen diachroon en synchron. Onder de diachrone benaderingen vallen al die methodieken die op de een of andere wijze rekening houden met de ontstaansgeschiedenis van de tekst. Kenmerkend voor deze benaderingen is dat men de betekenis van de tekst zoekt bij de bedoeling van de tekstproducenten: bijvoorbeeld van de vroegchristelijke gemeente of van de eindredacteuren van de tekst. De synchrone benaderingen houden geen rekening met de ontstaansgeschiedenis. Ze zoeken de betekenis vooral in de structuur, in het weefsel dat de tekst is, in de samenhang van de onderdelen. In latere ontwikkelingen van de synchrone tekstanalyse is de aandacht verschoven naar het proces dat zich afspeelt tussen de tekst en de lezer van de tekst. Men onderzoekt hoe de lezer betekenis geeft aan wat hij leest en hoe de tekst dit betekenisproces stuurt.

In mijn ogen is het duidelijk dat bibliodrama het gemakkelijkst aansluit bij de lezersgeoriënteerde bijbelbenaderingen. De ont-

staansgeschiedenis speelt al helemaal geen rol. Ook de structuur van de tekst krijgt niet de hoofdaandacht, maar wel de verhouding tussen het eigen geloofsverhaal en het bijbelse verhaal. De interactie tussen tekst en lezer krijgt gestalte in de gespeelde werkelijkheid. Bibliodrama kan, naar ik vermoed, veel theoretische ondersteuning vinden in het lezersgeoriënteerde bijbelonderzoek.

Verschillen

Toch zijn er ook belangrijke verschillen. Een eerste verschil is gelegen in het gebruik van andere vermogens. In exegetische benaderingen, ook in lezersgerichte benaderingen, speelt het analytisch vermogen van de onderzoeker een zeer belangrijke rol. Dit analytisch vermogen maakt een scheiding tussen onderzoeker en het te onderzoeken object. Ook al laten hedendaagse wetenschapstheoretische inzichten zien dat waarde vrij onderzoek niet bestaat en dat de scheiding tussen subject en object niet absoluut is, staan blijft dat analyse afstand schept. Bibliodrama doet een beroep op een heel ander vermogen: de empathie. Rollen worden ingeleefd. Het bijbelse verhaal wordt een realiteit hier en nu. Bibliodrama schept geen afstand, maar brengt identificatie tot stand. Hierin schuilt tevens het gevaar van willekeur. Vanwege de grote rol van het levensverhaal van de deelnemers is dit gevaar steeds aanwezig. Dit gevaar deelt bibliodrama met de allegorische exegese die eeuwenlang antwoord zocht op de vraag naar de betekenis van bijbelse teksten voor het actuele gelovige leven. De exegetische alternatieven van de diachrone en synchrone uitleg hebben deze vraag nooit echt bevredigend beantwoord. Toch wordt die vraag steeds door gelovige bijbellezers gesteld. Bibliodrama geeft concrete antwoorden voor concrete mensen aan de hand van concrete teksten. Maar het gevaar van willekeur blijft. De behoefte aan een kritische spirituele hermeneutiek voor bijbelse teksten doet zich hier levensgroot voelen.

Een ander belangrijk verschil is dat vele exegetische methoden de tekst benaderen als tekst: dat wil zeggen als tekens, in een lineaire reeks geplaatst en met een zinvolle samenhang. In bibliodrama wordt de bijbelse tekst primair opgevat als verhaal: dat wil zeggen als een reeks van situaties en gebeurtenis-

sen waarin personages een bepaalde rol vervullen. In bibliodrama moet de bijbelse tekst wel als verhaal worden opgevat omdat anders de koppeling met het eigen levensverhaal minder goed mogelijk is. Mensen brengen zichzelf immers het gemakkelijkst verhalenderwijze ter sprake. De koppeling met de bijbelse tekst wordt bovendien gemaakt via het narratief gegeven van de rol.

Tenslotte, de verbindingen die in bibliodrama tot stand worden gebracht maken bibliodrama tot een spiritueel gebeuren. Het oriënteert de deelnemers op God. Het gelovig zelfverstaan wordt gemobiliseerd door de ontmoeting met de bijbelse tekst. Doordat dit gebeurt in gedramatiseerde vorm kan men zeggen dat bibliodrama bijbelse spiritualiteit in actu exercito is: bijbelse spiritualiteit aan het werk. Dat onderscheidt bibliodrama eveneens van de gangbare exegetische methodieken.

Huub Welzen

(Gepubliceerd in De Bazuin, 17 maart 1995)

Parochieopbouw kan alleen succesvol zijn gedragen door het levende geloof van mensen

Spelenderwijs kerk worden

'Kerk-wording' is een spiritueel proces. Alle inspanningen en voorzieningen om de parochie (organisatorisch) op te bouwen hebben deze dimensie nodig. Kerk-wording heeft te maken met de vragen 'waarom en waartoe zijn we kerk?' Om met deze vragen te leren omgaan heeft bibliodrama veel te bieden. Spelenderwijs helpt het op weg.

Artikelen over parochieopbouw hebben meestal een op de praktijkgerichte toonzetting: onderwerpen die iets kunnen bieden in het bezig-zijn in de parochie als lid van het kader of bestuur. Het oplossen van problemen, zorg voor al die vrijwillige medewerker(st)ers, de inrichting van een parochiesecretariaat, om maar een paar voorbeelden te noemen. We kijken door een bepaalde bril naar de parochie. We kijken naar de parochie als organisatie, als een geheel waarbinnen mensen met elkaar samenwerken om een doel tot stand te brengen. In dat systeem komt van alles binnen: mensen natuurlijk met alle talenten, mogelijkheden en onmogelijkheden die zij hebben, maar ook de geloofstraditie waarin we staan en de hele concrete omgeving waar we parochie zijn. Er komt ook het een en ander uit: als het goed is biedt de parochie mensen de blijde boodschap, oriëntatie, mogelijkheden om te groeien in geloof en leven en de parochie heeft zorg en aandacht voor haar leden en de wereld. Tussen de genoemde input, de bronnen waarvan de parochie leeft, en de output, de vruchten die zij draagt, gebeurt het: een raderwerk, waarin alle wieltes op maat moeten zijn en goed in elkaar grijpen om het geheel als een zonnetje te laten lopen. Hier gaat het over de manier waarop mensen met elkaar werken om parochie te zijn. Hier is de structuur van de parochie aan de orde, het klimaat, de wijze waarop gecommuniceerd wordt met elkaar, de wijze waarop leiding gestalte krijgt, de doelen die worden gesteld, de manieren waarop de aanwezige krachten en middelen worden benut, en hoe het programma dat wordt aangeboden, gestalte krijgt. Parochieop-

bouw onderhoudt dat systeem. Dat betekent steeds sleutelen, bijstellen en vernieuwen. Het vraagt veel tijd en aandacht van bestuur en werkkader maar dat kan niet anders in een organisatie waarin zoveel mensen samenwerken. Overleg, afspraken, procedures, planning, doelen, organisatie zijn een noodzaak. Maar het is niet alles, zeggen we zo af en toe tegen elkaar. Er is ook nog een fundamenteelere laag die in alle kerkopbouw erbij betrokken moet worden. Het gaat daar over de grondvesten waarop en de bronnen waaruit we parochie zijn. De eerste vraag is daar niet: wat moeten we organiseren om goed parochie te zijn; maar: wat kunnen we doen om kerk te worden?

Kerk-wording

In principe gaat het proces van 'kerk-wording': het behulpzaam zijn bij het ontstaan van 'gemeenschap van onze Heer', vooraf aan alle inzet en zorgen om parochieopbouw. Het is een diepere laag, die we niet kunnen missen. Hier hebben we een ander model dan het raderwerk nodig om aan te geven wat we bedoelen. In het werken met groepen in parochies heb ik ervaren dat het beeld van 'de boom' in staat is gevoeligheid te wekken voor de aspecten die in dit proces aan de orde zijn.

De boom leeft. Al lijkt ze in de winter dood, diep in haar verborgen huist kracht. Wanneer het voorjaar komt bot ze uit en komt tot bloei. Zij vormt een bladertooi en vruchten rijpen aan haar takken. Zij geeft schaduw als de zon fel schijnt en beschut tegen regen. Vogels en andere dieren vinden een woonplaats in haar. Zij zuivert de lucht en verrijkt die met zuurstof. Daarmee voorziet zij in levensvoorwaarden voor andere schepselen. Haar vruchten geeft ze af om elders vruchtbaar te worden: als voedsel voor mens en dier of als kiem van een nieuwe plant. Zo is de levenscyclus van de boom die jaar in jaar uit om ons heen zich voltrekt. Als mens kun je iets doen aan de omstandigheden die invloed hebben op de gezondheid van de boom. Je kunt snoeien, de grond om haar heen verzorgen, mesten en als het niet wil regenen water aanvoeren. Maar verder houdt het op. God geeft de groei. Zo is het ook met de parochie. Potentieel is er grote kracht aanwezig. Beziel door Gods geest kan

de parochie gestalte van kerk zijn: volk van God, lichaam van Christus, tafel voor armen, zout der aarde. We kunnen daar hard aan werken, de voorwaarden ervoor scheppen, maar het blijft gave van God.

De boom wortelt diep in de grond. Met haar wortelstelsel is ze stevig verankerd in de aarde. Zo staat ze rotsvast overeind en kan stormen trotseren. Door haar wortels zuigt zij water en voedsel in zich op. Ze kan er niet buiten. Met haar takken reikt ze de hoogte in, tot aan de hemel. Met talloze bladeren vangt zij het licht op, evenzeer noodzakelijk om te leven. De boom is van oudsher een beeld van het contact tussen hemel en aarde. In het ruisen van de wind door de bladeren meende men de fluisterstem van het Geheim te kunnen ontwaren. Ook de parochie vindt haar bronnen van leven in aarde en hemel. Geen van beide kan ze missen, op straffe van verdorren of verrotten. Het is voor de parochie belangrijk de wereld en wat erin omgaat te kennen. Zeker wat er in haar concrete omgeving speelt moet ze in zich toelaten. En ook het Geheim moet ze zoeken, reiken naar het woord van God en proberen gevoelig te zijn voor Gods tekens en gefluister. Zo zal ze kerk worden: een beetje hemel op aarde.

Spiritueel proces

Kerk-wording is een spiritueel proces. Het tot stand komen van kerk is een wonder: God is aanwezig, en tegelijk is het de vrucht van een weg die mensen met elkaar gaan. Geloof is daarin de centrale factor. In geloof wordt een weg van bezinning gegaan waarin de fundamentele vragen naar 'wie zijn wij als parochie?', 'waar liggen onze bronnen?' en 'wie willen wij zijn?' onderzocht worden. Het is een proces waarin mensen met elkaar hun geloof delen, elkaar deelgenoot maken van hun hoop, ongeloof en angsten en gewaagd raken aan elkaar. In het samen optrekken wordt ontvankelijkheid ontwikkeld en geoefend. Ontvankelijk zijn naar elkaar is niet iets wat je als mens zomaar cadeau krijgt. In het omgaan met elkaar laat je gemakkelijk steken vallen of wordt je pijn gedaan. Ontvankelijk zijn naar de omgeving waar je kerk bent is een ander hoofdstuk. Lukt het om echt in de kring toe te laten wat er speelt in de

wereld om je heen? Ben je open voor de noden en bedekte vragen van je burens? En als je bewogen wordt, lukt het dan om dat te laten zien en een daad van Gods goedheid te stellen? En dan is er ook nog: ontvankelijk zijn voor God. Gevoelig zijn voor de sporen die God achterlaat en de wenken die God geeft. Het geheimvolle en wonderbaarlijke kunnen aanvoelen en respecteren.

Deze paden samen gaan is een spirituele ontwikkeling doormaken die voor de mensen die erin staan en voor de parochie verrijkend is en geloofsdimensies opent. Je verdiept je in de grondslagen van het kerk-zijn en de kerk-opbouw. Wat daar telt is dat je gelovige bent, en op die basis kom je tot ontmoeting. Je herkent elkaar als zusters en broeders. Bestuurslid zijn, of werkgroeps lid of meedoen in de klusjesgroep zijn dan zaken uit een 'andere wereld'. Dat gaat over de organisatie, de werkstructuur: ook van belang, maar nu is 'het betere deel' gevonden.

Bibliodrama

Tijd en aandacht vrijmaken voor spirituele ontwikkeling, persoonlijk of samen met anderen, heeft voor ieder die ontdekt heeft dat geloof iets kostbaars is in je leven, iets aantrekkelijks. Maar tegelijk merk je dat je het moeilijk vindt, dat het je zelfs afschrikt. Je weet dat je op die weg jezelf tegenkomt, met al je kanten. En je gaat op zoek naar diegene die ten diepste Geheim is. Het is een proces wat moeite en inspanning kost. Een weg die je niet gemakkelijk gaat.

Zelf heb ik de afgelopen jaren wat ervaring opgedaan met bibliodrama. Dat is een manier om met een groep een bijbelverhaal te spelen. Omdat je actief in het verhaal staat, krijgt het directe betekenis voor je leven. Voor mij is het een aantrekkelijke manier om te werken aan mijn geloofsleven. Het te onderzoeken en te vernieuwen en de groei, de stroom erin te houden. Rijk en boeiend vind ik dat je samen met anderen aan de slag bent. In het proces kan je, door wat er rond een Schriftverhaal gebeurt en de verbondenheid die groeit door samen te ontdekken hoe je met dat verhaal nu bezig bent, de ervaring opdoen 'kerk te worden'.

Bibliodrama waar ik vertrouwd mee ben is de vorm die in de afgelopen vijftien jaar is ontwikkeld door de 'Werkgroep voor spiritualiteit'. Dragende personen daarin zijn Herman Andriessen, Nico Derksen en Maria Nolet. Van hun hand is vorige maand een boek verschenen waarin zij hun ervaringen ermee neerleggen en nadenken over de vruchten die het oplevert. Bibliodrama is voor hen een pastoraal instrument. Wat met bibliodrama wordt beoogd is mensen op hun eigen manier tot beweging laten komen in het contact tussen het Schriftverhaal en het eigen levensverhaal. In deze geënceneerde geloofsontmoeting brengen mensen zichzelf helemaal mee. Al is de situatie 'kunstmatig', het gebeuren is echt: Schrift hier en nu, waarin mensen zich hun leven en belangrijke ervaringen herinneren, tot ontdekking komen wie ze zijn in hun bestaan en geloof, en oog in oog komen te staan met hun weerstanden, ongeloof, angsten en twijfel. Met steun van de rol (die gekozen is omdat die nu 'past'), biedt het spel de kans een nieuwe stap te zetten, iets te doen wat je niet kon of durfde; je vindt nieuwe mogelijkheden. De geloofsbeweging die in je op gang komt laat je zien welke vaste patronen je hebt ontwikkeld in je bestaan en in je omgang met mensen en het Geheim. Zo kom je tot groter zelfverstaan en groei je in oorspronkelijkheid.

Naast de persoonlijke spirituele ontwikkeling is bibliodrama ook een gezamenlijk proces. In het spel komen mensen tot een onderling geloofscontact en gemeenschappelijk pastoraal handelen. Ze bewijzen aan elkaar herderlijke zorg en wijzen elkaar de weg naar God. Zo sterken mensen elkaars geloof, geven elkaar troost en zetten elkaar op nieuwe levenssporen.

In het boek zijn naast de beschouwingen tien verslagen van bibliodrama's opgenomen. Om je een beeld te vormen van wat er in een spel kan gebeuren zijn deze beschrijvingen een hulp. Ze worden aangevuld met een verwerking van wat het spel heeft geboden aan nieuw Schriftverstaan en nieuw geloofsbesef.

Bibliodrama en kerk-ording

In het hoofdstuk 'Vruchten van bibliodrama' geven de auteurs enkele punten aan die het belang van bibliodrama voor het spirituele proces van kerk-ording duidelijk stellen.

Allereerst is er de ontwikkeling van het zelfverstaan. Kerk-ording is een proces dat door de Geest onder mensen plaatsvindt. Oorspronkelijkheid in leven en geloof en in beweging komen zijn basisgegevens voor dat proces. Bibliodrama wekt die dynamiek.

In bibliodrama wordt communiceren geleerd. Het spelgebeuren staat gericht op ontmoeting en contact. Contact met de eigen gevoelens, met het eigen geloof, contact tussen mensen en contact met God. Waar mensen zichzelf afgeschermd houden kan communicatie en geloofscommunicatie niet tot ontwikkeling komen. Daarvoor moet je de ontmoeting durven wagen. Echte geloofsontmoeting blijkt alleen mogelijk wanneer tenminste iemand de aanwezigheid van het Geheim ervaart.

Bibliodrama is ook een oefenplaats om te leren omgaan met spanningen waarmee we te maken hebben wanneer wij nu kerk willen zijn/worden. Zo'n spanning is gelovig in het leven staan en je daarmee vreemd voelen in de samenleving. In bibliodrama kan je ontdekken dat je zelf die God-vreemde samenleving in je draagt. Maar als je je geloof ontdekt en eigen kunt maken zal je er voor durven staan en God in de wereld brengen.

Een andere spanning is het omgaan met ethische vragen. De traditionele leer botst in onze eigen ervaring ook nogal eens met het eigen autonome denken. In bibliodrama ontdek je het belang van een concrete aanpak. In het dilemma zoals het zich stelt moet door mensen een weg worden gezocht. Dat vormt het geweten. Het voorkomt het blijven hangen in oppervlakkigheden en grote woorden en noodzaakt om de ander en God er steeds in te betrekken.

De derde spanning is die tussen mondigheid en gezag. Concreet speelt deze spanning in ervaringen met leiding. Bibliodrama kan hier een oefenplaats zijn voor alternatieve ervaringen: 'hoe het ook kan'. In het spel kan puur rolgedrag doorbroken worden en de figuur die leiding en gezag draagt kan verkend worden. Dan worden er ook andere kanten zichtbaar. Een ge-

zagdrager blijkt ook een binnenkant te hebben waar je een authentieke persoon ontmoet.

Een laatste spanning kan aangeduid worden met leren omgaan met de pluriformiteit van geloofsovertuigingen en opvattingen. Aan de oprechtheid waarmee mensen zich in een bibliodrama te kennen geven dient ook ruimte te beantwoorden en respect. Ten diepste moet ieder de eigen en persoonlijke manier vinden om de weg van het geloof te gaan en voor de gemeenschap als geheel ligt er de opdracht met elkaar contact, geloofscontact te houden.

Hoe verloopt een bibliodrama?

Voorbereiding

- *Het Schriftverhaal wordt voorgelezen en de deelnemers maken samen een opsomming van de in de tekst aanwezige rollen*
- *Vervolgens is er een gesprek waarin de eerste intuïtieve reacties op het Schriftgedeelte uitgewisseld worden*
- *Het verhaal wordt nogmaals voorgelezen*
- *De spelleider/pastor deelt de ruimte in en geeft aan waar gebeurtenissen uit het verhaal in de spelruimte een plaats krijgen en de deelnemers kiezen ieder hun rol en plaats.*

Spel

- *De pastor maakt een ronde waarin ieder haar of zijn rol bekend maakt en kort vertelt over de beweegredenen van de keuze*
- *De pastor nodigt een van de deelnemers uit voor een interview: een pastoraal gesprek waarin samen gezocht wordt naar de beweging die de persoon in de gekozen rol kan maken of wat daarin blokkeert. In deze fase kunnen andere deelnemers vanuit hun rol deelnemen of in beweging komen. De dynamiek kan op momenten flink oplopen.*
In het verloop van het spel kan de pastor een nieuwe uitnodiging doen aan een deelnemer.
Op een vooraf bepaald tijdstip sluit de pastor het spel af.

Pauze

Vervolg

- *Nagesprek, waarin twee vragen centraal staan: -wat heeft dit spel voor mijzelf betekend; -wat biedt dit spel mij aan nieuw verstaan van het Schriftverhaal.*
- *Ter afsluiting wordt de tekst voorgelezen.*

Gérard Martens

Andriessen, Derksen, Nolet - *Is Hij nu in ons midden of niet? Ervaringen met bibliodrama.* Kok, Kampen, 1995

Andriessen, Derksen - *Bibliodrama en pastoraat.* Voorhoeve, 's-Gravenhage, 1985

Weverbergh, - *Open systeem model als hulpmiddel voor kerkelijk handelen.* in: *Handboek Pastoraat* (8 - maart 1985)

(Dit artikel werd gepubliceerd in het tijdschrift 'Handreiking voor vrijwilligers in het pastoraat' 94 (jaargang 16 nummer 4, p. 4.547-4.550) Gooi & Sticht, Baarn 1995.)